

107.0

Nəsir ƏHMƏDLİ

JURNALİSTİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Dərs vəsaiti

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Elm-Metodika Şurasının «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı» bölməsində təsdiqlənmişdir.

BAKİ - 2005

4612
+ 236 Ə-95
UDK 002

Redaktoru: Q.M.Məhərrəmli,
filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər: C.Ə.Məmmədli,
dosent
Z.Ə.Məmmədli,
baş müəllim

253124

Dərs vəsəti, əsasən, jurnalistika fakültələrinin və şöbələrinin tələbələri üçün nəzərdə tutulsa da, nitq mədəniyyəti məsələləri ilə maraqlanan hər kəsə ondan bəhrələnmə bilər.

Ə $\frac{4502020000 - 13}{M - 658(07) - 016}$ - 2005

© Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2005.

© N.Əhmədov, 2005.

«Jurnalistin nitq mədəniyyəti» fənninin PROQRAMI

GİRİŞ

Jurnalist, nitq, mədəniyyət sözlərinin etimologiyası. *Jurnalistin nitq mədəniyyəti* ifadəsinin müasir məna tutumu. Nitqin yaranma prosesinin sxemli izahı. Nitqin tərifı və düsturu.

Jurnalistika ilə dilin qarşılıqlı əlaqələri.

Ümumi nitq mədəniyyətinin inkişafında kütləvi informasiya vasitələrinin, xüsusən radio və televiziyanın rolu.

I. NİTQ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ ANLAYIŞLARINA JURNALİSTİKA PRİZMASINDAN BAXIŞ

Adi nitqlə jurnalist nitqinin fərqi. *Jurnalistin nitq mədəniyyəti* anlayışının 3 aspekti və onların açımı. Kontrapunkt anlayışı və jurnalistin nitq mədəniyyətinə onun tətbiqi.

Fikrin və dilin dəqiqliyi jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsası kimi. Müəllif fikrinin real gerçəkliyə (faktlara) və seçilmiş ifadə vasitələrinin müəllif fikrinə uyğunluğunun 4 halı. İdeal hala nail olmaq üçün tələbələrle aparılmalı işin istiqamətləri.

II. JURNALİSTİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN MƏNTİQİ ƏSASLARI

Jurnalistin nitq mədəniyyətinin məntiqi əsaslarına daxil olan komponentlər. Faktların düzgün, gerçəkliyə maksimum yaxın şəkildə seçilməsi. Vizual nitqdə məntiqi vurğunun yerinin dürüst müəyyənləşdirilməsi.

Cümlələrdəki sözlər arasında məna əlaqələrinin (söz sırasının) dəqiq qurulması. Jurnalistin fərdi üslubu və söz sırasının dəyişilmə həddi. Fikiri düzgün çatdırmaq üçün dil vahidlərinin uğurla tapılması. Məntiq qanunlarına (eyniyyət, ziddiyyət, üçüncünü istisna və kafi əsas) əməl olunması jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsas amillərindən biri kimi.

Jurnalistika fakültəsində tədris olunan qeyri-ixtisas fənlərinin (fəlsəfə, məntiq, sosiologiya, psixologiya, dilçilik və s.) tələbələrin nitq mədəniyyətinin formalaşmasına təsiri.

Material (fakt) jurnalistin məqsədyönlü yaradıcılıq fəaliyyətinin sənədli əsası, «ilkın məhsulu», bünövrə daşdır. Hazır mətnədə məntiqi səhvlərin düzəldilməsi prosesinin mərhələləri.

Jurnalist mətninə verilən 3 başlıca tələb: **dəqiqlik, aydınlıq və yığcamlıq**. Bunların misallarla izahı.

Jurnalist mətnində faktların qeyri-dəqiqliyinin səbəbləri. Jurnalist nitqinin aydınlığını əngəlləyən amillər və onların aradan qaldırılması yolları. Vizual nitqdə (qəzet, jurnal, kitab mətnlərində) məntiqi vurğunun ifadə üsulları.

Ümumi qrupa aid adların həmin qrupun yalnız bir üzvünə şamil edilməsi, qalanlarının «diskriminasiyası» nitq mədəniyyətinin məntiqi əsasının pozulması kimi. Ümumi ilə xüsusunin qarışdırılması.

Başlamaq və başlanmaq fellərinin mənə çalarları və onların jurnalist mətnində düzgün işlədilməsi qaydaları.

Feli sifətlərin və onlardan düzəlmiş tərkiblərin zamanları.

III. JURNALİSTİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN LİNQVİSTİK-PUBLİSİSTİK ƏSASLARI

Rus dilinin təsiri ilə dilimizə pərçimlənmiş yanlışlıqlar. *Который; несмотря на то, что...; хотя* sözlərinin iştirak etdiyi cümlələri ruscadan çevirərkən yol verilmiş nöqsanlar və onların aradan qaldırılması yolları (Yanlış və düzgün variantlar mətbuatdan, radio və televiziya verilişlərindən seçilmiş misallar əsasında izah olunur).

Avropa dillərindən Azərbaycan türkcəsinə keçmiş yer və şəxs adlarının yazılışında və tələffüzündə yol verilən səhvlər və onların düzəldil-

məsi yolları. Alman şairi *Goethen*in, Hindistanın paytaxtı *Delhi* və Almanıyanın *München* şəhərlərinin dilimizdə ənənəvi olaraq təhrif edilmiş şəkildə işlədilməsi və onların düzgün variantları.

Rus dilindəki bitişdirici *n* samitinin dilimizdə yanlış olaraq şəkilçi kimi işlənməsi (*Америка+n+eç*). Səhv variant: *amerikan*; düzgün variant: *amerikalı*).

Ruslardan keçmiş *-ov (-yev)* soyad sonluqlarına münasibət. Onların həm qrammatik, həm də leksik baxımdan dilimizin qaydalarına uyuşmaması.

Армяно-азербайджанский (конфликт) tipli ifadələrin səhvən *erməni-Azərbaycan*, yaxud *erməni-azərbaycanlı* (münaqişəsi) kimi işlənməsi (düzgün variant: *Ermənistan-Azərbaycan*).

Texniki universitet, mədəni mallar, siyasi elm birləşmələri yanlış kalka kimi (Düzgün variantlar: *texnika universiteti, mədəniyyət malları, siyasət elmi*).

Pleonazmlar (artıq sözlər və şəkilçilər), onların aradan qaldırılması yolları.

Əgər ədatına, *tərəfindən* və *ərzində* sözlərinə münasibət, onların işlənməsinin zəruri olduğu xüsusi hallar.

Artıq şəkilçilər: öhdəçilik, avaraçılıq, yetimçilik, kasıbçılıq, istehsalatçı, idxalatçı və s.

Səçkilər sözündəki *-lər* şəkilçisinin lüzumsuzluğunun əsaslandırılması.

IV. JURNALİSTİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ SÖZ YARADICILIĞI

Nitqin məzmununun (fikirin) onun formasından (dildən) daha zəngin olması və jurnalistin sözaxtarma ehtiyacı.

Leksik yolla söz yaradıcılığının mənbələri: klassik ədəbiyyatdan və folklordan sözalma. Canlı danışq dili söz yaradıcılığının mühüm qaynaqlarından biri kimi. Dialekt və şivələrdən ədəbi dilə söz gətirilməsinin xüsusiyyətləri. Başqa dillərdən sözalma.

Orammatik (morfoloji və sintaktik) yolla sözyaratma. Sözdüzəldici şəkilçilərin fəallaşdırılması üsulu ilə söz yaradarkən dilin ənənəvi qanunlarına əməl olunması vacib şərtlərdən biri kimi. Sözlərin birləşdirilməsi üsulu ilə söz yaradılmasının xüsusiyyətləri.

V. VİZUAL NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ORFOQRAFIYA

Orfoqrafiya haqqında ümumi məlumat, «Orfoqrafiya qələm dünyasının konstitusiyasıdır». Orfoqrafiyanın prinsipləri. Jurnalist üçün orfoqrafiya da ehkam deyil: yeni söz və ifadələr, orfoqrafiya variantlarını KİV-də yaranır.

Mövcud orfoqrafiya qaydalarından bəzilərinin KİV-də kütləvi surətdə pozulması halları: xəbərlik şəkilçilərində (*-dır, -dir, -dur, -dür*) son samitin (*r*) yazılmaması və s.

Mövcud orfoqrafiya qaydaları ilə 2004-cü ildə nəşr olunmuş «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti» arasındakı ziddiyyətlər.

Apostrofa münasibət.

VI. AUDIO- VƏ AUDIOVİZUAL NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSASLARI

Audio- və audiovizual nitqin vizual nitqdən fərqləri. Professor A.M.Peşkovskinin ədəbi dil barədə fikirlərinin radio və televiziya tətbiqi. Audio- və audiovizual nitq yazılı fikirin xüsusi şəraitdə (mikrofon və ya kamera qarşısında) icra olunan şifahi ifadəsi kimi.

Danışıq texnikası. Tənəffüs. Nəfəsalma ilə səs arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıq. Mikrofon və kamera qarşısında düzgün nəfəsalmanın əhəmiyyəti. Tənəffüs aparatının quruluşu. Tənəffüs orqanlarının əsas funksiyaları. Tənəffüs prosesində diafraqmanın rolu. Tənəffüsün tipləri. Tənəffüsü inkişaf etdirən əsas təmrinlər.

Səs. Səs aparatının quruluşu və gigiyenası. İnsan səsinin əsas xassələri: yüksəklik, güc, diapazon, tembr. Səsin köklənməsi (nizamlanması). Diksiya

(deyim tərzii). Ünsiyyətə mane olan diksiya qüsurları və onların aradan qaldırılması yolları. Jurnalist diksiyasına verilən tələblər.

Artikulyasiya. Sait səslərin artikulyasiyası. Samitlərin artikulyasiyası.

Pauza. Pauzanın fizioloji rolu. Növləri. Məntiqi pauza. Onun işlədildiyi əsas məqamlar. Psixoloji pauza. Onun funksiyaları. Lüft-pauza və onun əsas funksiyası. Lüft-pauzanın mənaferqləndirici rolu.

İntonasiya. Danışq tempri. Radio və televiziya təcrübəsində danışq tempinin əhəmiyyəti, verilşin məzmunundan, janrından, danışanın fərdi xüsusiyyətlərindən asılılığı. Ekran-efir intonasiyasında danışq tempinin hüdudları (dinləyicilərin və tamaşaçıların qavrama imkanlarının nəzərə alınması). Ritm. Temporitm. Mimika və onun növləri. Jestlər və onların növləri. Pasimologiya.

Nitq taktı və məntiqi vurğu. Məntiqi vurğunun yerinin dəyişməsi ilə cümlənin mənasının dəyişdiyi hallar («Can nənə, bir nağıl da de», «Can nənə, bir nağıl da de»).

Heca vurğusu. Heca vurğusunun yerinin dəyişməsi ilə sözün mənasının dəyişdiyi hallar.

Cümlə vurğusu.

Orfoepiya haqqında ümumi məlumat. Şifahi nitqin 3 üslubu (akademik, sərbəst və qarışıq). Audio- və audiovizual nitqdə daha çox qarışıq (audio- və audiovizual) üslubdan istifadənin səbəbləri. Or-

foepik şəraitlər: lüğəvi, qrafik və qrammatik. Onların ayrı-ayrılıqda səciyyəsi.

Lüğəvi şərait. *q* ilə bitən sözlərin tələffüz qaydası. Müxtəlif tipli (qalın və ingə) saitlərin yanaşı gəldiyi alınma sözlərdə (*nail, poema, Siam* və s.) bitişdirici samitdən (*y*) istifadə. *O* saitinin *a* kimi tələffüz olunduğu hallar və s.

Qrafik şərait. Yalnız saitlərdən ibarət abreviaturların tələffüz qaydası. İki-, üç- və çoxhecalı abreviaturların oxunuş qaydaları.

Qrammatik şərait. Morfoloji və sintaktik şəraitlər.

Morfoloji şərait: saitlə bitən sözlərə saitlə başlanan şəkilçi artırdıqda baş verən orfoepik dəyişikliklər. *Ş, ç, c* samitləri ilə bitən sözlərə *l* ilə başlanan şəkilçi artırdıqda baş verən dəyişikliklər. Xəbərlilik şəkilçilərinin son samitinin tələffüzü. *r* və *n* ilə bitən sözlərə *l* ilə başlanan şəkilçi artırdıqda baş verən orfoepik dəyişmələr. *-la* qoşması samitlə bitən sözlərə artırıldıqda müşahidə olunan səs dəyişmələri. *m* və *n* samitləri ilə bitən sözlərə çıxışlıq hal şəkilçisi artırdıqda baş verən dəyişmə. Son iki halın tələffüz fərqi və s.

Sintaktik şərait: sözlərin mətn daxilində tələffüzü.

ÖN SÖZ

Jurnalist, nitq, mədəniyyət sözlərinin, *jurnalistin nitq mədəniyyəti* deyiminin etimologiyasına və sosial anlamına diqqət yetirək. Jurnalist sözü fransızcadan alınıb. *Jur - gün, jurnal - gündəlik, jurnalist - gündəlikçi*, yəni cari hadisələr barədə informasiyanı müxtəlif kütləvi kanallarla (mətbuat, radio, televiziya) ictimaiyyətə çatdıran şəxs deməkdir. Aparıcı dövrü nəşr olan qəzetin də adı dünya dillərinin çoxunda *gün, zaman, yenilik* anlayışları ilə bağlıdır. Məsələn, ona farsca *ruznamə (günün yazısı)*, ispanca *diario (gündəlik)*, almanca *Zeitung (zamana aid olan)*, ingiliscə *newspaper (yeniliklər vərəqi)* deyilir. Azərbaycanda uzun müddət *qəzet* əvəzinə fars dilindən götürülmüş *ruznamə* sözü işlənib. Ərazimiz İranla Rusiya arasında bölündükdən sonra Güneydə *ruznamə*, Quzeydə isə *qəzetə* deyimləri fəal olub. Sonralar dilimizin iki özəlliyi (ahəng qanunu və alınma sözlərdə son saitin atılması) nəzərə alınaraq həmin ifadə *qəzet* şəkilinə¹ düşüb. Anadolu türkcəsində *gazete* formasında sabitləşib. Bu sözün orijinalı olan *qazetta* İtaliyada gümüşdən hazırlanmış xırda pul vahidi olub. XVI əsrdə Venesiyada əlyazma qəzetlərinin biri bir qazettaya satıldığına görə pul vahidinin adı əmtə-

¹ Bəzi sözləri qüvvədə olan orfoqrafiyaya uyğun yazmamamız dərəcəsinin müvafiq hissəsində tanış olacağınız bir təkliflə (səsdüşümünün fonetik hadisə olması ilə) bağlıdır.

nin adına keçib. Bu söz I Pyotrın vaxtında Rusiyaya, oradan isə bizə gəlib.

Nitq barədə bir qədər sonra geniş danışacağıq. İndi bircə onu deyək ki, nitq (jurnalist anlamında mətn) fikirlə dilin vəhdətindən yaranır.

Ərəbcədən alınmış *mədəniyyət* kəlməsinin kökündə *şəhər* anlamı durur. Geniş mənada götürsək, təkcə şəhərlər yox, insan zəkası, insan əli, insan fəaliyyəti ilə yaradılan hər şey (yollar, binalar, memarlıq abidələri, yazı, din, incəsənət və s.) *mədəniyyət* anlayışına daxildir.

Jurnalistin nitq mədəniyyəti ifadəsindəki *mədəniyyət* sözü qabiliyyət, bacarıq mənasındadır. Yəni jurnalistin nitq mədəniyyəti dedikdə bu sahə ilə məşğul olan adamın fikiri dil vasitəsilə dəqiq, aydın və qısa şəkildə çatdırmaq bacarığı nəzərdə tutulur.

İctimai fikirin formalaşdırıcısı, yayıcısı, cəmiyyət həyatının güzgüsü sayılan jurnalistika ilə fikirin ifadə vasitəsi olan dil daim qarşılıqlı təsir, qarşılıqlı işgörmü, qarşılıqlı zənginləşmə şəraitində olur. Xüsusilə milli ədəbi dilin formalaşmasında, zənginləşməsində, cilalanmasında mətbuatın rolunu ayrıca göstərmək lazımdır.

"Əkinçi"dən başlanan bu ənənə indi də yaradıcılıqla davam etdirilir və ona görə də həmin prosesin ümumiləşdirilməsi, praktika ilə nəzəriyyənin faydalı "əməkdaşlığı"nın araşdırılması, yetişməkdə olan gənc jurnalistlərdə dilə həssaslıqla yanaşmaq

vərdisi aşılınması dövrün vacib məsələlərindəndir.

"Jurnalistin nitq mədəniyyəti" ölkə universitetlərindəki jurnalistika fakültələrinin və şöbələrinin hamısında öyrədilən, yaxud öyrədilməsi son dərəcə vacib olan əsas ixtisas fənlərindəndir (əslində «Nitq mədəniyyəti» kursu bütün fakültələrdə tədris olunmalıdır). Son illərdə bu sahədə nə vahid proqram, nə dərs vəsaiti, nə də dərslik yox idi. Buna görə də kursun tədrisində müəyyən pərakəndəlik duyulurdu. Hər müəllim onu öz anladığı şəkildə, öz proqramı əsasında tədris edirdi. 2002-ci ildə bu sətirlərin müəllifinin «Jurnalistin vizual nitq mədəniyyəti» adlı dərs vəsaitinin çap olunması həmin boşluğu qismən doldursa da, o, həcmcə kiçik olduğuna və jurnalistin nitq mədəniyyətinin üç istiqamətindən (vizual, audio və audiovizual) yalnız birini (vizual nitq mədəniyyətini) əhatə etdiyinə görə problem tam həll olunmamışdı.

Bütün bunları nəzərə alaraq biz "Jurnalistin nitq mədəniyyəti" fənninə aid yeni dərs vəsaiti hazırlamaq məsuliyyətini üzərimizə götürdük.

Təqdim olunan dərs vəsaitini həmin kitabçanın genişləndirilmiş, təkmilləşdirilmiş, yenidən işlənmiş ikinci nəşri də saymaq mümkündür. İndiki variantda da dərs vəsaitini mükəmməl hesab etmək olmaz. Buna görə də onun çağdaş yüksək tələblərə tam cavab verdiyini iddia etmək fikirindən uzağıq. Gələcəkdə o daha da təkmilləşdirilərək yetkin

dərslük səviyyəsinə qaldırılmalıdır. Ona görə də burada qoyulmuş problemlərlə, onların həlli ilə bağlı faydalı iradlarını, praktik təkliflərini bildirməyi mütəxəssislərdən rica edir və bəri başdan onlara səmimi təşəkkürümüzü bildiririk.

I. NITQ VƏ NITQ MƏDƏNİYYƏTİ ANLAYIŞLARINA JURNALİSTİKA PRİZMASINDAN BAXIŞ

1.1. Nitq necə yaranır?

Adamlar Yer üzünə gəldikləri vaxtdan bir-birləri ilə ünsiyyətə can atıblar. Təsadüfi deyil ki, ərəbcədən alınmış *insan və ünsiyyət* kökdəş, yəni qohum sözlərdir. Bu o deməkdir ki, adamı (Adəm övladını) insan edən, sosial varlığa, dünyanın əşrəfinə çevirən əsas amil ünsiyyət, yəni "fikirin, məlumatın dil vasitəsilə qarşılıqlı şəkildə verilməsi və qəbul edilməsi"dir².

Adamlıqdan insanlığa keçidin ilk mərhələlərində ünsiyyət yalnız ayrı-ayrı fərdlər arasında, ailə, qohum-qardaş, qəbilə, tayfa daxilində gerçəkləşirdi. Zaman keçdikcə bu əlaqələrin coğrafiyası, əhatə dairəsi genişləndi, ölkələr, kontinentlər bir-birləri ilə daha fəal surətdə təmasda olmağa başladılar.

Bu işdə kütləvi informasiya vasitələrinin, xüsusən radio və televiziyanın rolunu ayrıca vurğulamaq lazımdır. Təsadüfi deyil ki, dünyanın bir çox ölkələrində kütləvi informasiya vasitələrinə *kütləvi kommunikasiya vasitələri*, yaxud *mass-media* deyirlər. Latın sözü olan *kommunikasiya*-nın (*communicatio*) mənası *əlaqə, ünsiyyət, birləşmə* demək-

² Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, IX cild, s. 495.

dir. *Kütləvi kommunikasiya* məlumatın, informasiyanın texniki vasitələrin (mətbuatın, radionun, kinematografin, televiziyanın, İnternetin) köməyi ilə sayca və ərazicə daha geniş auditoriyalara çatdırılması prosesidir. *Mass-media* da təxminən həmin anlamda işlənir. İndi beynəlxalq ünsiyyət o qədər genişlənib ki, bütün dünya vahid informasiya cəmiyyətinə çevrilməkdədir.

Dil vasitəsilə fərdlərarası ünsiyyətin formalaşma prosesinə qayıdaq. Hər bir fərd onu əhatə edən obyektiv gerçəkliyi müşahidə yolu ilə beyinində əks etdirir, yəni onun sanki şəkilini çəkir, qavrayır, fikir formasına salır. Bundan sonra onda həmin fikiri (məlumatı, biliyi) başqalarına çatdırmaq zərurəti yaranır.

Fikir yalnız sahibinə, daşıyıcısına bəllidir, başqaları onu heç bir duyğu üzvünün, hələlik hətta ən mükəmməl kompyuterin də köməyi ilə mənimsəyə bilmirlər. Məşhur alman psixoloqu və dilçisi Qottlob Frege məqalələrinin birində yazırdı: "Mineroqla müqayisədə mənim vəziyyətim xeyli çətindir: onun imkanı var ki, dağ kristalını söhbətədaşına göstərə bilsin. Mən isə fikiri oxucuların ovucuna qoyub deyə bilmərəm: alın, onu yaxşı-yaxşı nəzərdən keçirin. Mənim gücüm ona çatır ki, özlüyündə duyulmayan fikiri duyulan dil qabığında oxucuya təqdim edim"³.

³ Фреге Г. Мысль: логическое исследование. - В кн.: Философия, логика, язык. М., 1987, с. 30.

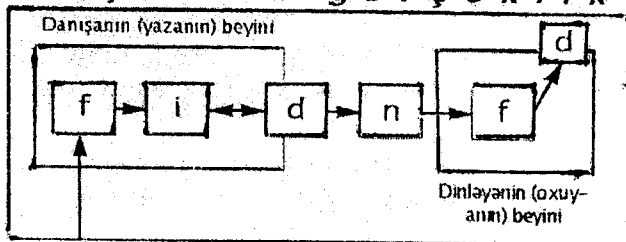
253127

Bəli, fikiri oxucuya, dinləyiciyə, tamaşaçıya çatdırmaq üçün "maddi qabıq", vasitə, "insanların ünsiyyətinə xidmət edən... maddi vahidlər sistemi"⁴, yəni dil lazımdır. Həmin sistem adı ünsiyyət prosesində müəyyən ardıcılıqla düzülmüş danışmaq səslərindən, yaxud onların yazılı forması olan hərf-lərdən, jurnalistikada isə həm də bir sıra başqa təsvir vasitələrindən (bu barədə sonra danışacağıq) ibarətdir.

İnsan obyektiv gerçəkliyi müşahidə edərkən onun beyinində yaranan ilkin fikir təfəkkür prosesində informasiyalaşır, yəni biliklər toplusuna çevirilir, dilin geriyə - fikrə doğru yönəlmiş şüaları ilə (eyni cür şüalar qarşılıqlı olaraq həm də fikirdən dilə doğru yönəlir və fikirin informasiyalaşma nöqtəsində onların "görüş"ü baş verir) ətə-qana dolaraq xarici mühitə can atır. Bu proses fikiri daşıyıcısının ana dili ilə, yaxud onun bildiyi başqa bir dillə birləşdirib eşidilən, görünən, yaxud həm eşidilib, həm də görünən bir obyektə - NİTQə çevirir. həmin obyektə başqaları mənimsəyərkən bayaq ikinci planda olan dil indi fəallaşmış ön plana keçir, yükünü (informasiyanı, biliyi) qulaq, yaxud göz, yaxud eyni vaxtda həm qulaq, həm də göz kanalları ilə dinləyicinin, oxucunun və ya tamaşaçının beyininə ötürür, özü isə, bir növ, parçalanıb yox olur. Bunu belə sxemləşdirə bilərik:

⁴ Bax: Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1979, s.72.

O b y e k t i v g e r ç   k l i k

f - fikir; i - informasiya; d - dil; n - nitq

Fikirl  dil arasındakı münasibətləri həqiqətə yaxın  ekild  Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə professor Bəşir Əhmədov aydınlaşdıraraq qeyd edib ki, «produktiv nitq prosesinin m uayy n məhsulu olur (məsələn, mətn). Bu məhsulun bir-birindən ayrılmaz olan iki tərəfi vardır: 1) oradakı fikir, yəni nitqin məzmunu və 2) bu fikirin maddi qabığı, varlıq, mövcudluq üsulu, yəni forma. Deməli, bu m nadada **dil nitqin formasıdır, fikir isə məzmunu**»⁵.

Nitqin məzmununu təşkil edən fikirlə onun forması olan dili biz həmişə üzvi, dialektik vəhdətdə g r r k (e şidirik). Onları yalnız beyin "laboratoriya"sı birləşdirə v  tərkib hissələrinə par alaya bilir.

Beləliklə, **nitq fikirlə həmin fikiri ifadə etmək  c n zəruri olan dil vahidlərinin vəhdətindən yaranmış idrak (qavrayış) obyektidir.**

⁵ Əhmədov B. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı, 1974, s. 49.

Yəni $N=F+D$ (N - nitq, F - fikir, D - dil). Jurnalistika baxımından buradakı *nitq* sözünü *mətn* (mətbuat yazısı), *radio və televiziya verilişi*, *fikir* sözünü jurnalist materialının əsasını, məzmununu təşkil edən *həyat həqiqətləri*, *faktlar* sözləri ilə əvəz etmək olar. Jurnalistikada dil anlayışı bərədə isə ayrıca danışmaq lazımdır.

1.2. Jurnalistikada fikirin ifadə formaları

Klassik bölgüyə görə, fərdlərarası ünsiyyətdə fikirin iki ifadə forması var: şifahi və yazılı (qafiyələnmiş sinonimləri: ağız nitqi və kağız nitqi).

Mətbuatın, radionun, televiziyanın və kinonun meydana gəlib kütləviləşməsi ilə bunlara şərti olaraq "vizual nitq" (VN), "audionitq" (AN) və "audiovizual nitq" (AVN) adlandırma biləcəyimiz daha üç forma əlavə olunub.

Həmin formaların başlıca xüsusiyyətləri bunlardan ibarətdir ki, şifahi nitqdə fikir eşidilən sözlərin, qismən də jest və mimikanın, yazılı nitqdə yalnız görünən sözlərin köməyi ilə ifadə olunduğu halda, VN-də informasiya görünən sözlərin, illüstrasiyaların və tərtibat elementlərinin, AN-də eşidilən sözlərin, musiqinin və səs effektlərinin, AVN-də isə eşidilən sözlərin, görünən təsvirlərin, musiqinin və səs effektlərinin vasitəsilə auditoriyaya çatdırılır.

Beləliklə, *jurnalistin nitq mədəniyyəti* anlayışı-

na biz üç aspektdən yanaşmağı məqsədəuyğun sayırıq:

- a. Vizual nitq mədəniyyəti;
- b. Audionitq mədəniyyəti;
- c. Audiovizual nitq mədəniyyəti.

Vizual nitq mədəniyyəti dedikdə biz qəzet, jurnal, kitab publisistikasını (buraya xəbərdən tutmuş felyetona və pəmflətə qədər bütün janrlar daxildir), *audionitq mədəniyyəti* dedikdə səsli publisistikanı (radio janrlarını), *audiovizual nitq mədəniyyəti* dedikdə isə kino və televiziya publisistikasını formalaşdıran şəxslərin (kommunikatorun) yaradıcılıq mədəniyyətini nəzərdə tuturuq.

Göründüyü kimi, jurnalist kontekstində *dil* anlayışına münasibət bir qədər başqadır. Belə ki, ümumi dilçiliklə məşğul olan alimlər nitqin tərkib hissəsi olan dilə yalnız fikiri ifadə etmək üçün lazım olan dil vahidlərinin - danışığ səsələrindən, yaxud hərflərdən düzəlmiş sözlərin sistemli düzülüşü kimi baxdıqları halda, jurnalistikada vəziyyət fərqlidir.

Jurnalistikada vizual nitqin tərkib hissəsi olan dilə (qəzet, jurnal, kitab dilinə) sözlərin, illüstrasiyaların (şəkillərin, sxemlərin, başqa təsviri materialların) və qəzet tərtibi elementlərinin (yazının hansı səhifədə, hansı şrifflərlə verilməsi, hansı yazıdan

sonra yerləşdirilməsi və s.), audionitqin tərkib hissəsi olan dilə (radio dilinə) sözlərin (diksiya, intonasiya, pauza və orfoepiya normaları da daxil olmaqla), musiqinin (verilişlərin fon musiqisi nəzərdə tutulur) və səs effektlərinin, audiovizual nitqin tərkib hissəsi olan dilə (televiziya və kino dilinə) isə sözlərin (audiodildəki çalarlar, üstəgəl jestlər və mimika da daxil olmaqla), görüntünün (plan, rəkurs, montaj və s. daxil olmaqla), musiqinin və səs effektlərinin kontrapunkt⁶ kimi baxılmalıdır. Onların bir-birindən tam təcrid olunmuş halda araşdırılması anormal nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan jurnalistikasında nə praktiklər, nə də nəzəriyyəçilər ifadə vasitələrinin kontrapunktü məsələsinə lazımi önəm vermirlər. Xüsusən televiziya verilişlərindəki süniliyin, təkrarçılığın başlıca səbəblərindən biri məhz bununla bağlıdır.

⁶ Kontrapunkt musiqi terminidir. Bir neçə müstəqil melodiyanın, səs eyni vaxtda eşidilməsi ilə ahəng bütövlüyü yaratmaq deməkdir. VN, AN və AVN-də «kontrapunkt» dedikdə buradakı «dil» anlayışına daxil olan komponentlər (VN-də sözlər, illüstrasiyalar və tərtibat elementləri; AN-də sözlər və səs effektləri; AVN-də isə sözlər, görüntülər və yardımçı səslər) arasında əlverişli funksiya bölgüsü nəzərdə tutulur. Yəni həmin komponentlər bir-birini təkrarlamamalı, hərəsi məzmunun bir tərəfini açmaqla kompleks yaratmalıdır.

1.3. Fikirin (faktların) və dilin (ifadə vasitələrinin) dəqiqliyi jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsası kimi

Nitq fikirlə dilin vəhdəti olduğu kimi, nitq mədəniyyəti də fikiri beyində formalaşdırmaq və dil vasitəsilə ifadə etmək mədəniyyətidir. Mətbuat (publisistika) üslubunu ədəbi dilin başqa üslublarından fərqləndirən başlıca cəhət fikirin (informasiyanın) sənədlərə, gerçək hadisələrə söykənməsi və sənədli fikirə müvafiq sənədli dil vahidlərinin seçilib məzmununa (fikirə) uyğun formaya salınmasıdır.

Bəlli olduğu kimi, yazıçıdan fərqli olaraq jurnalist (publisist) həyatı, onun bir parçasını, fraqmentini gerçəkliyə (sənədliliyə, orijinala) ən yaxın şəkildə, yəni dəqiq əks etdirməyə borcludur.

Rus tədqiqatçısı B.S.Muçnik bu məsələni şərh edərək yazır ki, iki cür dəqiqlik var: müəllif fikirinin dəqiqliyi və onun söz təcəssümünün dəqiqliyi; yaxud niyyətin dəqiqliyi və icranın dəqiqliyi .

Nəyin - müəllif fikirinin, yoxsa o fikiri ifadə edən dil vahidlərinin dəqiq olub-olmadığını aydınlaşdırmaq lazımdır. Müəllifin fikiri o zaman dəqiq olur ki, o, dildənkənar gerçəkliyin əks etdirilən fraqmentinə (fakta) maksimum uyğun gəlsin. Dil vahidləri isə o zaman dəqiq olur ki, o, müəllif fikirinin "boyuna biçilsin", yəni ondan nə böyük, nə də kiçik olsun, müəllifin gerçəklik əsasında düzgün

formalaşmış fikirini mümkün qədər tam, düzgün və aydın əks etdirsin.

Burada "mümkün qədər" ifadəsini ona görə işlədirik ki, fikirin tutumu həmişə dilin tutumundan genişdir. Hətta dünyanın ən zəngin dili belə, gerçəkliyi tam ifadə etmək gücünə malik deyil.

Buna görə də hər bir fikir vahidinə uyğun dil vahidi tapmaq çox vaxt mümkün olmur. Bu səbəbdən söhbət fikirin tam yox, mümkün qədər tam ifadəsindən gedə bilər.

Başqa sözlə, fikir əks olunan real gerçəklik fraqmentinə (fakta) nə qədər yaxın olsa, bir o qədər dəqiq olar.

Müəllif fikirini ifadə edən sözlər, illüstrasiyalar, tərtibat elementləri və s. həmin fikiri nə qədər düzgün, nə qədər dolğun, nə qədər aydın əks etdirsə, jurnalistin nitqi bir o qədər dəqiq, bir o qədər dolğun, bir o qədər aydın olar.

Deməli, jurnalistin nitq mədəniyyətinin birinci şərti müəllif fikirinin real gerçəkliyə (fakta) və seçilmiş ifadə vasitələrinin (sözlərin, illüstrasiyaların, tərtibat elementlərinin, səs effektlərinin, görüntülərin və s.) müəllif fikirinə uyğunluğuna nail olmaqdır. Mütəxəssislər bunu faktın dəqiqliyi və kommunikasiyanın dəqiqliyi kimi izah edirlər⁸.

Burada dörd hal müşahidə olunur:

⁸ Мучник Б.С. Указ. книга, с. 167.

1. Fakt dəqiq, kommunikasiya qeyri-dəqiqdir. Yəni müəllifin fikiri real gerçəkliyə, fakta uyğun formalaşmış, amma onun təsviri - söz, illüstrasiya, tərtibat elementləri və s. ilə əksi qüsurludur, forma məzmunu dəqiq əks etdirmir (Müəllif qatığın ağ olduğunu düzgün müşahidə edib, amma mətnə "ağ" əvəzinə, deyək ki, *şəffaf*, yaxud *bəyaz* sözünü işlədib).

2. Fakt qeyri-dəqiq, kommunikasiya dəqiqdir, yəni müəllif gerçəkliyi düzgün qavraya bilməyib, beyinində səhv fikir formalaşdırıb, amma həmin səhv fikiri dəqiq ifadə edib (Müəllif ağ qatığı qara kimi görüb və *qara* sözünü də işlədib).

3. Fakt da, kommunikasiya da qeyri-dəqiqdir (Müəllif ağ qatığı qara görüb və *qara* sözü əvəzinə, tutaq ki, *tünd* sözünü işlədib. Bu, son dərəcə nadir situasiyadır).

4. İdeal variant budur ki, fakt da dəqiq olur, onun ifadəsi də (Müəllif qatığın ağ olduğunu düzgün müşahidə edib və *ağ* sözünü də yerində işlədib).

Jurnalistika fakültələrində və şöbələrində ixtisas üzrə nəzəri-praktik fənləri tədris edən müəllimlərin başlıca vəzifəsi göstərilən ilk üç variantı təshih edib dördüncü - ideal variant səviyyəsinə gətirməkdə tələbələrə yardımçı olmaqdır.

Əslində, üçüncü variantı sıradan çıxartmaq da olar, çünki nə faktın, nə də kommunikasiyanın dəqiqliyinə nail ola bilməyən şəxslərdən publisist-

jurnalist hazırlamaq mümkün deyil.

Bu peşəyə yiyələnməyi qərara almış gənclərin eyni vaxtda həm düzgün düşüncə qabiliyyəti, həm də fikiri düzgün ifadə etmək bacarığı olmalıdır. Elə buna görə də əvvəllər SSRİ məkanındakı universitetlərin jurnalistika fakültələrinin abituriyentləri ümumi qəbul imtahanlarından öncə üç turdan ibarət yaradıcılıq müsabiqəsindən keçirdilər. Birinci turda onların mətbuatda dərc olunmuş yazılarına rəy verilir, ikinci turda ümumi dünyagörüşü (müxtəlif səpkili faktları qavraya bilmək qabiliyyəti), üçüncü turda isə fikiri yazılı ifadə edə bilmək bacarığı yoxlanılırdı.

İxtisas təhsili düşünməyi bacarmayanlara düşünmək, yazmağı bacarmayanlara yazmaq öyrədənə bilməz. İxtisas təhsili yalnız hər iki sahədəki başlanğıc qabiliyyəti inkişaf etdirmək, yönəltmək, zənginləşdirmək, cilalamaq, sahmana salmaq üçündür. Ona görə də bu dərs vəsaitində biz jurnalistin nitq mədəniyyətinin bu və ya başqa özəlliklərindən danışarkən mexaniki orfoqrafiya qüsurlarından, texniki səhvlərdən, savadsızcasına yazılmış cümlələrdən bəhs etməyəcək, daha çox dildə özünə möhkəm yer tutmuş, bir növ, "vətəndaşlıq hüququ" qazanmış, həm yazanların (danışanların), həm də oxuyanların (dinləyənlərin, tamaşa edənlərin) çoxunun normal saydığı yanlışlıqlardan bəhs edəcəyik.

Elə bu niyyətlə də misalların çoxunu dil və üslub baxımından ən kamil hesab etdiyimiz aparıcı qəzetlərdən ("Azərbaycan", "Yeni Müsavat", "Azadlıq", "Şərq", "Müxalifət" və s.), radio və televiziya proqramlarından, özü də onların yalnız bir neçə nömrəsindən, buraxılışından götürmüşük.

Birinci və ikinci variantlarda göstərilən nöqsanları aradan qaldırmaq, dördüncü (ideal) varianta nail olmaq üçün tələbələrle iki yöndə iş aparmaq lazımdır:

a) müşahidə və qavrama (təfəkkür, yəni fikirin düzgün formalaşması) üzərində iş;

b) publisistlik-jurnalistlik qabiliyyəti, yəni fikrin sözlər, illüstrasiyalar, tərtibat elementləri və s. ilə düzgün qovuşdurulub jurnalist nitqinə çevirilməsi mərhələsi üzərində iş.

Başqa, daha elmi qaydada birinci yönü nitq mədəniyyətinin məntiqi əsasları, ikinci yönü isə lingvistik-publisistik əsasları adlandırmaq olar.

II. JURNALİSTİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN MƏNTİQİ ƏSASLARI

2.1. Məntiqi əsaslar nədir?

Nitq mədəniyyətinin məntiqi əsaslarına faktların düzgün, orijinala maksimum yaxın şəkildə seçilməsi, məntiqi vurğunun yerinin düzgün müəyyənləşdirilməsi, cümlələrdəki sözlər arasında məna əlaqələrinin dəqiq qurulması, fikri düzgün çatdırmaq üçün müvafiq dil vahidlərinin uğurla tapılması, məntiq qanunlarına (eyniyyət, ziddiyyət, üçüncünü istisna və kafi əsas) əməl olunması mədəniyyəti və s., linqvistik-publisistik əsaslara isə ilkin mərhələdə beyində formalaşmış düzgün fikri linqvistik vahidlərin, illüstrasiyaların və tərtibat elementlərinin (vizual nitqdə), musiqinin, intonasiyanın, pauzanın, tempin, ritmin və səs effektlərinin (audionitqdə), görüntünün, jestin və mimikanın (audiovizual nitqdə) köməyi ilə düzgün ifadə edə bilmək mədəniyyəti daxildir.

Nitq mədəniyyətinin məntiqi əsaslarını gənc jurnalistlərə, yəni tələbələrə düzgün qavratmaq işində tək-cə ixtisas müəllimləri deyil, həm də və daha çox başqa yaxın sahələrin mütəxəssisləri - jurnalistika fakültələrində və şöbələrində dərs deyən fəlsəfə, məntiq, sosiologiya, psixologiya, dil müəllimləri iştirak etməlidirlər. Ona görə də jurnalistika fakültələrində və şöbələrində həmin dərslər

ri deyən müəllimlər tədris etdikləri fənlərin proqramlarını məhz bu yöndə qurmalı, tələbələrini "Jurnalistin nitq mədəniyyəti" fənninin öyrənilməsinə hazırlamalıdır. Deməli, sonuncu fənnin yuxarı (III, yaxud IV) kurslarda tədris olunması daha məqsədəuyğundur.

Jurnalistin nitq mədəniyyətinin məntiqi əsasları obyektiv gerçəkliyin qavranmasından, yəni seçilmiş mövzu ilə bağlı material toplanmasından başlanır. Material məqsədyönlü yaradıcılıq fəaliyyətinin "ilkin məhsul"u, bünövrə daşdır. Haynrix Hayne hələ XIX əsrdə yazırdı:

Əsərin materiyasını, maddəsini

Müəllif öz barmağından sorub çıxara bilməz.

Əlində lazımı material olmasaydı,

Allah özü də heç nə yarada bilməzdi.

(Sətri tərcümə)

Əlbəttə, jurnalistikada *material* dedikdə bizi əhatə edən fiziki cisimlərin, hadisələrin özləri, orijinaları yox, həmin cisimlər və hadisələr haqqında bilik, məlumat, fakt, onların təsviri, ümumi şəkildə desək, informasiya nəzərdə tutulur.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, jurnalist yazısının əsasını, bədii əsərlərdən fərqli olaraq, gerçək faktlar, sənədlər, xronika təşkil edir. Publisistikada yalnız obyektiv, yəni gerçəkliyə maksimum uyğun gələn dürüst informasiyadan istifadə olunur, yaxud

olunmalıdır. Rus publisisti A.Nejnının yazdığı kimi, **"jurnalistikada xoşbəxt sonluq uydura bilməzsən. Həyatda necədirsə, eləcə də yazmalısan"**.

Jurnalist materialı, hər şeydən əvvəl, bu və ya başqa real şəxs, hadisə, proses haqqında, həmin şəxs, hadisə və proseslərə cəmiyyətin münasibəti, insanların dünyagörüşü, ehtiyacı, maraqları, dəyər oriyentasiyaları, arzuları barədə informasiyadan ibarətdir və bu informasiyanı o, müxtəlif qaynaqlardan əldə edir.

Fakt, faktın əldə olunması və seçilməsi, fakta münasibət başqa ixtisas fənlərində (məsələn, "Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi"ndə) tədris olunduğundan biz bu məsələ üzərində dayanmaq istəmirik. Təkcə onu qeyd edək ki, jurnalistin nitq mədəniyyəti iki hissədən (1.Fikrin dəqiqliyindən, 2.Fikrin ifadə vasitələrinin dəqiqliyindən) ibarət olsa da, bunların hər ikisi "son məhsul"da - mətnə, radio və televiziya verilişlərində təcəssürü tapdığından, həm fikrin, həm də onun ifadə vasitələrinin təshih əməliyyatı da mətn üzərində, radionun eşidilən, televiziyanın görünən və eşidilən son məhsulu üzərində gedir və bu səbəbdən biz də hər iki səviyyədə (həm məntiqi, həm də linqvistik) olan səhvlərin düzəldilməsinə dair tövsiyələrimizi söz, ifadə və cümlələrin, söz-görüntü kontrapunktunun timsalında ümumiləşdirəcəyik.

2.2. Məntiqlə bağlı səhvlərin düzəldilməsi

Hazır mətndə məntiqlə bağlı səhvlərin düzəldilməsi prosesi iki mərhələdən ibarətdir:

1. Səhvin aşkarlanması;
2. Onun düzəldilməsi.

Bu prosesi həm müəllifin özü, həm də redaksiyanın başqa bir əməkdaşı (ədəbi redaktor) gerçəkləşdirə bilər, lakin bizim niyyətimiz jurnalistin öz səhvinə özünün düzəltməsinə nail olmaqdır.

Ona görə də mətnin müəyyən hissəsini (cümləni, abzası və s.), yaxud hamısını yazandan sonra müəllif professional oxucuya çevirilməli, buraxdığı səhvləri özü aşkar edib düzəltməyi bacarmalıdır.

Jurnalistin yazısı üç başlıca tələbə cavab verməlidir: **dəqiqlik**, **aydınlıq** və **qısalıq (lakoniklik)**. Başqa sözlə, jurnalist fikri **dəqiq** formalaşdırıb oxucuya **aydın** və mümkün qədər **qısa** şəkildə (bu qısalıq məzmununa xələl gətirməməli, dil vahidlərinin düzgün seçilməsi hesabına əldə edilməlidir) çatdırmalıdır.

Dəqiqlik jurnalistin beyinində (redaksiyada, yaradıcı kollektivdə) formalaşan fikirin (informasiyanın) orijinala, yəni gerçəkliyə, fakta maksimum uyğunluğuna, **aydınlıq** müəyyən vasitələrlə (söz, məntiqi vurğu, illüstrasiya, tərtibat elementləri və s.) ifadə olunmuş fikri oxucunun, dinləyicinin, tamaşaçının düzgün, asan və tez qavramasına,

təkyozumluluğa nail olunması, **qısalıq** isə hər fikir vahidinə uyğun konkret dil vahidləri seçilməsi, artıq (hər hansı fikir vahidinin ifadəsinə xidmət etməyən) söz, ifadə və hətta şəkilçilərdən, ayrı-ayrı hissəciklərdən, telessenarının görüntü sırasında olan təsvirlərin sözlə təkrarından qaçılmasıdır.

Fakt jurnalist yazısının - publisistikanın sənədli əsasıdır.

Həqiqəti dəqiq əks etdirən faktları aşkara çıxarıb yazıda, verilişdə istifadə etmək üçün cari gerçəkliyi dərindən bilmək, vaxtın, zamanənin təbii ritmini tutmağı bacarmaq, bu və ya başqa faktın niyə məhz o cür olduğunu anlamaq lazımdır.

Dəqiq fakt toplamaqdan və onu düzgün dəyərləndirməkdən ötrü jurnalistin güclü müşahidə qabiliyyəti olmalıdır ki, ağı qaradan, doğrunu yalandan seçə bilsin. Bundan sonra o, topladığı faktların mahiyyətinə, mənasına, daxili çalarlarına varmağı, onların sosial təbiətini, keçmişini, indisini və müəyyən mənada gələcəyini görməyi bacarmalıdır.

Bunu edə bilirsə, o, faktdan mövzuya, problemin açılışına asanlıqla keçir, öz müəllif (redaksiya) niyyətini çətinlik çəkmədən gerçəkləşdirir, gələcək üçün önəmli proqnozlar verir.

Jurnalistika bilicilərinin fikircə, fakt həqiqətən olmuş, baş vermiş mövcudluq, gerçəkliyin müəyyən empirik anlamı, obyektiv məlumatlar, reallıqda baş vermişləri əks etdirən sənədlər, insan və

onun işləri barədə bilgilər, müxtəlif rəqəmlərdir⁹.

Yazılardakı faktlar iki səbəbdən qeyri-dəqiq ola bilər: ya *jurnalistin* müşahidə qabiliyyəti zəifdir, ya da o, faktları qəsdən, qərəzli şəkildə, mürtəcə qüvvələrin sosial sifarişi ilə təhrif edir. *Jurnalist* sözünü burada ona görə fərqləndiririk ki, hər iki hal bu peşəni seçmiş adamlar üçün bağışlanılmaz səhvdir və belələrinin həmin adı daşımağa haqları yoxdur.

Tutaq ki, *jurnalistin* müşahidə qabiliyyəti normaldır, topladığı faktlar həqiqətə maksimum yaxındır. Bəs aydınlığa necə nail olmaq mümkündür? Başqa sözlə, *jurnalist* nitqinin aydınlığına əngəl törədən amillər hansılardır və onları aradan necə qaldırmaq olar?

Mütəxəssislər burada birinci olaraq **məntiqi vurğunun** (söz vurğusunun) adını çəkirlər.

Lügətlərdə məntiqi vurğu cümlədə xüsusi məna yükü daşıyan sözün intonasiya vasitəsilə fərqləndirilməsi kimi şərh olunur.

Deməli, *jurnalist* cümlədəki sözlərdən birinə xüsusi anlam vermək, oxucunun, dinləyicinin və tamaşaçının diqqətini həmin sözə yönəltmək istəyirsə, onu məntiqi vurğu ilə seçməlidir. Əsas da budur ki, bəzən məntiqi vurğunun yerinin dəyişməsi bütövlükdə cümlənin mənasının dəyişməsinə səbəb olur.

⁹ Мастерство журналиста. М., 1976, с.122.

Audio və audiovizual nitqdə hansı sözün qabardılmasını nəzərə çarpdırmaq asandır, yəni danışan tərəf (diktör, aparıcı, reportyor və b.) çətinlik çəkmədən məntiqi vurğunu hansı sözün üstünə saldığını intonasiyanın köməyi ilə dinləyiciyə, tamaşaçıya çatdıra bilir.

Vizual nitqdə intonasiyanı və onun çoxsaylı çalarlarını əks etdirən xüsusi işarələr sistemi olmadığından yazan adamdan fərqli olaraq oxuyan adam cümlənin istənilən sözünü məntiqi vurğu altına sala bilər və təbii ki, əksər hallarda birinci tərəfin fikiri ikinci tərəfə təhrif olunmuş şəkildə çatır.

Cümlədəki sözlərin sayını a ilə işarə etsək, oxucunun səhvetmə ehtimalı $1-1/a$ (1 çıxmaq 1 bölünmüş a), məntiqi vurğunun yerini düzgün müəyyənləşdirmə ehtimalı isə cəmi $1/a$ qədər olar.

Yəni cümlədə 10 söz varsa, məntiqi vurğunun yerinin müəyyənləşdirilməsindəki səhvetmə ehtimalı $9/10$ -a, düzgün müəyyənləşdirmə ehtimalı isə $1/10$ -ə bərabərdir.

Yazıda məntiqi vurğunu nəzərə çatdırmağın geniş yayılmış üsulu ənənəvi söz sırasını pozaraq məntiqi vurğusu olan sözü axırıncı, yaxud axırdan ikinci yerə, yəni cümlənin xəbərindən əvvələ yazmaqdır.

Publisist öz fərdi üslubuna daha çox sadıq olduğundan və yazını işləyərkən daha çox şifahi nitqin qanunlarına söykəndiyindən (fikir beyindən kağıza,

yaxud kompüterə köçürülərkən şifahi nitqin qanunları fəal olur) məntiqi vurğuru istənilən sözün üstündə hiss edə bilər. Bu zaman o ya oxucu barədə fikirləşmir, ya da güman edir ki, oxucu da məhz onun kimi düşünür və məntiqi vurğunun harada nəzərdə tutulduğunu bilir. Oxucu isə yazılı nitqin qanunları və öz oxucu vərdişi ilə hərəkət edərək vurğulu sözün cümlənin sonlarında olduğunu ehtimal edir və çox vaxt jurnalistin fikirini təhrif olunmuş halda qavrayır. Başqa sözlə, yazın adamın cümlənin sol hissəsində nəzərdə tutduğu məntiqi vurğunun yerini oxuyan adam, bir qayda olaraq, cümlənin sağına doğru dəyişdirir.

Məsələn, *Spiker özü də bilmədən cəmiyyətin gerçək həyatını, axır ki, tribunadan söylədi* ("Yeni Müsavat") cümləsində müəllif məntiqi vurğunu *axır ki* ifadəsinin üstündə nəzərdə tutub, lakin oxucuların bir qismi ənənəvi olaraq onun *tribunadan* sözünün üstündə olduğunu güman edir və cümlənin məna yükünü soldan sağa gətirərək publisistın fikirini təhrif edir. Burada müəllif demək istəmişdir ki, spiker bu həqiqəti çoxdan söyləməli idi, amma yalnız indi (*axır ki*) söylədi. Vurğunun yerini bir söz sağa dəyişən oxucu isə belə başa düşür ki, spiker bu fikiri qeyri-rəsmi yerlərdə çox deyib, indi isə *tribunadan* söyləyir.

Onu da qeyd edək ki, vurğulu sözü (ifadəni) hər bir cümlənin sonunda, yaxud xəbərin bilavasitə sol

tərəfində yazmağı qələm sahibindən tələb etmək olmaz. Əvvəla, bu onun üslubuna xələl gətirər, ikincisi, cümlə quruluşlarını yeknəsəqləşdirər, standartlaşdırar, üçüncüsü isə, çox vaxt cümlənin əvvəlində, yaxud ortasında işlənən elə sözü (ifadəni) vurğulamaq lazım gəlir ki, onun yerini dəyişib cümlənin sonuna, yaxud xəbərdən əvvələ aparmaq mümkün olmur. Misal üçün, *Müşavirə iştirakçıları iqtidarı real vəziyyətdən çıxış etməyə çağırdılar* cümləsində **real** sözü vurğulanırsa, onu təyin etdiyi **vəziyyət** sözündən ayırıb **çağırıldı** sözünün sol böyürünə gətirsək, anlaşılmaz, təhrif olmuş belə bir cümlə alınar: *Müşavirə iştirakçıları iqtidarı vəziyyətdən çıxış etməyə real çağırıldı*.

Yeri gəlmişkən deyək ki, son vaxtlar publisistika üslubunda məntiqi vurğunun xəbərin sol tərəfindəki sözə deyil, xəbərin bilavasitə özünə düşməsi halları da geniş müşahidə olunur və bu, ən çox qəzet nömrəsinin aparıcı, daha aktual, manşetə çıxarılan yazısında özünü göstərir: *Qazilər ölüm aclını DAYANDIRDILAR* ("Yeni Müsavat"); *İsgəndər Həmidovun taleyi QARANLIQDIR* ("Şərq"); *Dağıdılan çayxaranın işçisi özünü YANDIRDI* ("Yeni Müsavat") və s.

Onu da göstərək ki, manşetə çıxarılan sərlövhələrdə bəzən hansısa bir söz yox, bütövlükdə cümlənin özü vurğulanır. *İsgəndər Həmidov qapalı türməyə göndərilib* ("Azadlıq") sərlövhəsində

oxucunun diqqəti hər hansı bir sözə deyil, bütövlükdə keçmiş daxili işlər nazirinin qapalı həbsxanaya (Qobustana) göndərilməsi fikirinə yönəldilir.

Bir para cümlələrdə məntiqi vurğunun yerinin dəyişdirilməsi yalnız emosional yükü azaltdığı halda, bəzi məqamlarda tamamilə başqa məna alınmasına səbəb olur. Əhməd Cəmilin məşhur *Can nənə, bir nağıl da de* misrası bir çox mənbələrdə buna bəriz misal kimi göstərilir. Şeirdən bəlli olduğu kimi, nənə nəvəsinə nağıl danışib qurtarandan sonra uşaq ondan daha bir nağıl danışmasını xahiş edir. Yəni misrada məntiqi vurğunun **bir** sözünün üstünə düşdüyü şəksizdir, lakin oxucu səhvən **nağıl** sözünü vurğulasa, məna tamamilə dəyişər və belə çıxar ki, nənə nəvəsinə əvvəlcə şeir, tapmaca, bəyati və s. deyib, uşaq isə indi **NAĞIL** eşitmək istədiyini bildirir.

Aydınca görünür ki, audio və audiovizual nitqdə olduğu kimi, vizual nitqdə də məntiqi vurğu çox vacib amillərdən biridir və onun vizual ifadə üsullarını tapmaq lazımdır. Mütəxəssislər onlardan üçünə göstərirlər:

- a) **Mövqe üsulu,**
- b) **Söztərtirmə üsulu** (yaxud leksik üsul),
- c) **Tərtibat üsulu.**

Mövqe üsulu budur ki, məntiqi vurğu lazımı sözü vurğulu mövqeyə, yəni cümlənin sağ cinahına

gətirməklə ifadə olunur. Danışan adam intonasiya vasitəsilə **VURĞUN** (başqası yox) *XX əsrin ən böyük şairidir* deyə bilər, amma mövqə üsulunun tələbinə görə yazan adam bu fikri qabartmaq üçün cümləni *XX əsrin ən böyük şairi VURĞUNDUR* formasına salmalıdır. Hətta bu halda da problemin birmənalı şəkildə həll edildiyini söyləmək olmaz: danışan adam əvvəlki qayda ilə yenə də axıncı sözü deyil, başqalarını vurğulaya bilər: *XX (XYIII, XIX yox) əsrin ən böyük şairi Vurğundur, XX əsrin ƏN BÖYÜK (tayı-bərabəri olmayan) şairi Vurğundur, XX əsrin ən böyük ŞAİRİ (nasiri, dramaturqu, publisisti yox) Vurğundur.*

Sözartırma üsulu tələb edir ki, gücləndirici sözlər əlavə etməklə seçilməsi vacib olan sözün sanbalı artırılсын. Məsələn, yuxarıdakı cümləni belə yazmaq olar: *Başqası yox, Vurğun XX əsrin ən böyük şairidir.* Yaxud: *Məhz Vurğun XX əsrin ən böyük şairidir. Və ya: Vurğun, yalnız Vurğun XX əsrin ən böyük şairidir və s.*

Bu variantlarda məntiqi vurğunun yeri dəqiq müəyyənləşsə də, yazan adamın üslubu dəyişir, mətn ciddiliyini itirir.

Tərtibat üsulunda lazım olan sözün şrifllərinin fərqləndirilməsi, yəni *kursiv*, **qara kursiv**, **qara şrifllərdən istifadə olunması**, vurğulu sözün altından xətt çəkilməsi, hərflərin *s e y r ə l d i l m ə s i*, sözdəki hərflərin hamısının **İRİ HƏRFLƏRLƏ** ya-

zılması və s. nəzərdə tutulur. Tərtibat üsulu jurnalistə daha doğmadır, lakin oxucu müəyyən anlaşılmaqlarla burada da üzləşə bilər. Belə ki, şrift fərqləndirmələrindən bəzən başqa niyyətlər üçün də (sətiri doldurmaq, sütunun sərhədlərini saxlamaq və s.) istifadə olunur.

Deməli, vizual nitqdə məntiqi vurğunun yerini oxucuya dəqiq bildirmək tam mümkün olmasa da, jurnalist bu üsulların hamısını mənimsəməli, hansının hansı situasiyada daha əlverişli olduğunu müəyyənləşdirməyi bacarmalı, həm yazı prosesində, həm də onun qəzet səhifəsində yerləşdirilməsi zamanı lazımı sözün bu üsullardan birinin, yaxud bir neçəsinin, yaxud müəllifin özünün müəyyənləşdirdiyi başqa bir üsulun köməyi ilə qabardılmasına nail olmağa çalışmalıdır.

Vizual nitq mədəniyyətinin məntiqi əsaslarında tez-tez yaranan başqa bir problem **sözlər arasında mənə əlaqəsinin pozulması**, yəni cümlədə sözlərin düzgün sıralanmamasıdır. «Cümləyə daxil olan sözlər həm məzmunca, həm də formaca bir-birinə bağlanmalı, fikir ifadə etmək üçün müəyyən qanunlar əsasında düzülməlidir»¹⁰.

Ədəbi dilin başqa üslublarına nisbətən publisistika üslubu daha çevik olduğundan buradakı söz sırasını qrammatikanın statik qaydalarına tam tabe etdirmək həmişə faydalı olmur.

¹⁰ Müasir Azərbaycan dili, 3-cü cild, Bakı, 1981, s 320

Jurnalist öz yazısını daxilən son dərəcə dinamik olan, bu günün ritmi ilə şərtlənən xüsusi model əsasında qurur və həm məntiqi vurğu, həm söz sırası, həm də bir sıra başqa amillər məhz bu dinamikliyin, ritmin tələblərinə uyğunlaşdırılır. Lakin jurnalist üslubunun dinamikliyi söz sırasını fikiri təhrif edəcək dərəcədə sərbəst qurmağa haqq qazandıra bilməz.

"Azadlıq" qəzetinin (9.02.2001) *Şirzad Əyyub parlamentə getdi* sərəlvhəli yazısında oxuyuruq:

"Müsavətdən mandat almış iki şəxsın ikisinin də indi parlamentdə iştiraka qərar verməsi ... fikirlərin doğruluğunu sübut etməkdədir".

Burada söhbət Müsavat Partiyasının iki üzvünün - Vaqif Səmədoğlu ilə Şirzad Əyyubun partiyanın iradəsi əleyhinə gedərək, qeyri-legitim yolla formalaşdırılmış Milli Məclisin işində iştirak etmələrindən gedir. Bəllidir ki, deputatlara mandatı siyasi partiyalar deyil, Mərkəzi Seçki Komissiyası verir. Yuxarıdakı cümlədən isə belə anlaşılır ki, adı çəkilən millət vəkillərinə mandatı Müsavat verir. Əslində isə, müəllif *deputat mandatı almış iki müsavətçinin parlamentdə iştirakı* yazmaq istəmişdir.

Həmin məqalənin başqa bir cümləsi isə belədir: **"Yazılarımızda mandat almış müsavətçilərin parlamentdə iştirakının bu partiyanın maraqları ilə üst-üstə düşdüyünü də bildirmişdik"**. Buradakı *yazılarımızda* sözü axırdan ikinci yerə gətirilməlidir.

Əks halda belə çıxır ki, onlar mandatı qəzetin yazılarında alıblar.

Qəzet praktikasında yalnız leksik mənası olan sözlərin deyil, köməkçi nitq hissələrinin də öz yerində işlənməməsi və fikirin bu yolla təhrif edilməsi halları tez-tez müşahidə olunur. *H.Əliyev məlum müşavirədəki çıxışında Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi və Dövlət Dəmir Yolu idarələrinin rəislərinə onların da başçılıq etdikləri obyektlərdə nöqsanlar olduğunu bildirdi* ("Müxalifət"). Burada *da* ədatı *onların* yox, *obyektlərdə* sözündən sonra yazılmalıdır. Yoxsa dərc olunmuş variantdan belə anlaşılır ki, adı çəkilən idarələrə onların rəislərindən savayı ayrı adamlar da başçılıq edirlər. Müəllif isə demək istəmişdir ki, başqa obyektlərdə olduğu kimi, onların obyektlərində də nöqsanlar var.

Cümlələrdəki sözlər arasında məna əlaqəsinin pozulması halları biri o birinin davamı olan iki mərhələdə aradan qaldırılır:

a) Məna əlaqəsinin hansı sözlər arasında pozulduğunu aşkarlamaq;

b) Mövqeyi səhv düşmüş sözün əsl yerini, yəni hansı sözdən əvvəl, yaxud sonra yazılmalı olduğunu tapıb düzgün variantı yazmaq.

Məsələn, tutaq ki, belə bir cümlə yazılıb:

«1938-ci ildə tamaşaya qoyulmuş Səməd Vurğunun "Vaqif" pyesi tezliklə böyük şöhrət qazandı». Cümlə bir də oxunsa, görünər ki, *1938-ci ildə*

tamaşaya qoyulmuş birləşməsi Səməd Vurğuna yox, "Vaqif" pyesinə aiddir (Təyin təyin etdiyi sözün bilavasitə solunda olmalıdır). Deməli, həmin feli sifət tərkibi *Vurğunun* sözündən sonraya, yəni «*"Vaqif" pyesi*» birləşməsinin soluna gətirilməlidir: *Səməd Vurğunun 1938-ci ildə tamaşaya qoyulmuş "Vaqif" pyesi tezliklə böyük şöhrət qazandı.*

Bu cür səhvləri aradan qaldırmaq üçün bir sıra hallarda feli sifət tərkibi ilə ifadə olunmuş təyindən sonra gələn söz birləşməsini bitişik yazmaq zərurəti yaranır. *Bu, partiyanın ictimai reputasiyasına süni şəkildə həkk olunmuş iqtidara bağlılıq barədə stereotip təsəvvürü söküb atdı ("Azadlıq", 9.02.2001). Həkk olunmuş* ifadəsinin iqtidara deyil, "bağlılıq" a aid olduğunu bildirmək üçün *"iqtidara bağlılıq"* ifadəsini *"iqtidarabağlılıq"* şəkilində yazmaq kifayətdir.

Bu əməliyyatları edərkən bəzən xırda redaktə işləri də görmək lazım gəlir [Məsələn, yuxarıdakı misalların birində biz *Müsavətdən* sözünü cümlənin ortasına gətirməklə yanaşı, həm də onun formasını dəyişib isimin yiyəlik halına ("*müsavətçinin*") keçirdik və *mandat* sözünün əvvəlinə *deputat* sözü artıraraq *deputat mandatu* birləşməsini aldığımız: *Deputat mandatu almış iki müsavətçinin parlamentdə iştirakı...*].

Yol verilən məntiqi səhvlərdən biri də ümumi sinifə, topluya məxsus ümumi adın həmin toplunun

yalnız bir qisiminə aid edilməsi, qalanlarının isə, bir növ, "diskriminasiya" olunmasıdır. Bilindiyi kimi, dünyadakı dövlətlərdən yeddisinin (Azərbaycan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Şimali Kipr, Türkiyə və Türkmənistan) əsas əhalisi türklərdir. Başqa ölkələrdə də xeyli miqdarda türk yaşayır. KİV materiallarında çox vaxt buna əhəmiyyət verilmir və *türk, türklər* dedikdə yalnız Türkiyə əhalisi nəzərdə tutulur. "Azadlıq" qəzetində dərc olunmuş "15 milyon dollarlıq zarafat" məqaləsində deyilir:

"Ayrı-ayrı türk iş adamları ilə söhbətdə onlar başlıca amil kimi millət faktorunu qabardılar. Yəni bu gün Azərbaycanın ən əhəmiyyətli sahələrinə sərmayə qoyan ingilise, almana, fransıza və s. daha geniş meydan verildiyi halda, **türklər** küncə sıxışdırılmış kimi görünür. Onların fikrincə, bu, Azərbaycan xalqının **türklərə** və Türkiyəyə münasibəti deyil, bu, hakimiyyətdəki bir qrupun **türklərə** və Türkiyəyə münasibətidir... 15 milyon dolları Azərbaycan səhiyyə nazirinin şıltaqlığına qurban verən **türk iş adamlarına**, hələ ki, ümidlərini üzməyiblər".

Açıqca görünür ki, buradakı türk sözlərinin hamısı yalnız türkiyəli iş adamlarına aiddir. İstər-istəməz sual yaranır: bəs Azərbaycanın əsas əhalisinin milliyyəti nədir?

Eyni vəziyyəti - **ümumi ilə xüsusunin qarışdı-**

rılması hallarını - başqa situasiyalarda da müşahidə etmək mümkündür. Məlumdur ki, formal məntiqin bölgü (təsnifat) qaydası ilə qrammatikadakı həmcinslik kateqoriyası arasında birbaşa bağlılıq var, yəni cümlənin həmcins üzvləri də məntiqi bölgünün tələblərinə cavab verməli, mütənasib olmalı, bölgü üzvlərinin cəmi bölünən topluya tən gəlməli, onların birindəki əsas əlamət başqalarında təkrarlanmamalıdır. Təəssüf ki, jurnalistlərimizin bir çox yazılarında bu qaydaya əməl olunmur.

"Dəyirmi masada alimlərin, ziyalıların, siyasi partiya rəhbərlərinin iştirakı ilə müzakirələr oldu"; "Bu məqamda müxalif və ziyalı millət vəkillərinin vasitəçiliyi qaçılmaz və gərəkli olur"; "Dövlət özünü elə vəziyyətə salmamalı idi ki, müxalif və ziyalı millət vəkilləri ən elementar həqiqətə dövləti inandırmaqlı olsun" ("Azadlıq").

Birinci cümlədən belə çıxır ki, alimlər, ziyalılar və siyasi partiya rəhbərləri ayrı-ayrı kateqoriyalara daxil olan adamlardır. Halbuki alimlər də, siyasi partiya rəhbərləri də ziyalı kateqoriyasına daxildirlər və siyasi partiya rəhbərləri də alim ola bilərlər. İkinci və üçüncü cümlələrdə də eyni hal müşahidə olunur - guya müxalifətdən olan millət vəkilləri ziyalı deyillər, yaxud əksinə, ziyalılar müxalifətdə ola bilməzlər.

Məntiqdə və nitqdə (*məntiq və nitq* kökdəş, qohum sözlərdir) ümumi anlayış (cins), bir də həmin

ümumi anlayışa daxil olan xüsusi anlayışlar (növlər) olur. Bunları bir-birinə bölüşdürmə bağlayıcıları (*ya, yaxud, gah, istər*) ilə bağlamaq olmaz. Məsəl üçün, *mətbuat* ümumi anlayış, *qəzet* ona daxil olan xüsusi anlayışdır. *Qəzet, yaxud mətbuat* demək (yazmaq) olmaz. Eyni qaydada *Şərq* ümumi anlayış, *Şərqdə* yerləşən ayrı-ayrı ölkələr, o cümlədən Türkiyə xüsusi anlayışlardır.

«Azadlıq» qəzetində getmiş bir cümləyə baxaq: *"Əsrin əvvəllərində Türkiyədə, yaxud Şərqdə olan əcnəbi missionerlər yaxşı bilirdilər ki, bütün bunlar uydurmadır"*. Sual olunur: Türkiyə bəyəm Şərq ölkəsi deyilmi ki, bu iki anlayış bir-birinə *yaxud* sözü ilə bağlanır?

Vizual nitqdə tez-tez rast gəlinən bu cür və başqa səhvlər bəzilərinə "boş şey", onların düzəldilməsi isə "xırdaçılıq" kimi görünür.

Belə "xırda" səhvlərin vaxtında aradan qaldırılmaması həm də ona görə təhlükəlidir ki, analogi qüsurlar illər boyu təkrarlana-təkrarlana oxucuların (dinləyicilərin, tamaşaçıların) və hətta gələcək yazarların şüurunda əbədi yuva salaraq həm məntiqi, həm də linqvistik baxımdan yanlış stereotiplər formalaşdırır. Sonralar onların islah olunması xeyli çətinləşir, bəzən isə mümkünsüz olur.

Məsələn, biz əminik ki, bugün oxucular, qələm sahibləri və hətta dilçi alimlər arasında rəy sorğusu keçirilsə, onların 90 faizindən çoxu "**Başlayır, yox-**

sa başlanır" sualını yersiz sanacaq, yəni *başlanır* sözü əvəzinə *başlayır* sözünün işlədilməsini təbii hesab edəcək və burada heç bir qəbahət olmadığını bildirəcək.

Üzdən son dərəcə oxşar olan, eyni kökdən yaranmış bu iki sözün professional müqayisəsi onların ayrı-ayrı leksik (məntiqi) məna daşdığını göstərir. Ölkə qəzetlərindən götürülmüş ikicə cümləyə baxaq: "Bu proses Papa II İohanın xeyir-duası ilə **başlayıb**" ("Azadlıq"); "Qarabağın taleyi ilə bağlı təhlükəli mərhələ **başlayır**" ("Yeni Müsavat").

Biz hesab edirik ki, çoxsaylı misallar sırasından seçdiyimiz bu cümlələrin hər ikisində *başlanmaq* feli səhvən *başlamaq* şəkilində yazılıb. Bu iki fel arasında hansı fərqlər var?

a) *Başlamaq* feli, bir qayda olaraq, özündən əvvəl isimin yönlük halında olan məsdər tələb edir: *o, danışmağa (geyinməyə, oynamağa və s.) başladı*. Cümlədə hətta bu cür məsdər olmayanda belə, onu asanlıqla bərpa etmək mümkündür. Məsələn, "*Onlar söhbətə başladılar*" cümləsini çətinlik çəkmədən "*Onlar söhbət etməyə başladılar*" formasına salmaq olar. Məsdər əvəzinə feldən düzəlmiş isim də işlənə bilər: *inşaatçılar yeni binanın tikintisinə başladılar; yağış (yağmağa) başladı və s.*

b) *Başlamaq* feli işlə, hərəkətlə bağlı olduğundan həmin işi, hərəkəti icra edən subyekt cümlədə iştirak etməlidir: *müəllim dərsi izah etməyə başla-*

di; traktor yeri şumlamağa başladı və s. Həm də bu halda subyekt, işgörən, adətər, ya canlı (ikinci cümlədə işi icra edən traktorçu rəzərdə tutulur), ya da avtomatik idarə edilən olmalıdır: peyk Yer kürəsinin ətrafına fırlanmağa başladı.

c) *Başlamaq* təsirsiz feldir, lakin bəzən ondan əvvəl isimin təsirlik halında olan söz də işlənə bilər. Məsələn, məşhur mahnıdakı *"Kəlməni başlayıb sözə gələndə..."* misrası buna nümunə ola bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, buradakı *kəlmə* sözü *başlayıb* sözünün deyil, arada buraxılmış *deməyə* təsirli feliinin tələbi ilə təsirlik halda işlənmişdir. *"Təmiri 3-cü mərtəbədən başlamaq lazımdır"* tipli cümlələrdə də eyni vəziyyət müşahidə olunur. Bu misallarda məsdər işlədilmədiyindən onun təsirlilik yükü *başlamaq* felinə keçib.

Başlamaq felində isə *"başlamaq"*dan fərqli olaraq bu xüsusiyyətlərin heç biri yoxdur, yəni o özündən əvvəl nə məsdərin yönlük halda olmasını, nə cümlədə subyektin iştirakını, nə də özündən əvvəlki isirnin təsirlik halda işlənməsini tələb edir.

ç) *Başlamaq* feli məlum növdür, *başlanmaq* isə başqa fellərdən (o cümlədən *"başlamaq"*dan) fərqli olaraq həm məchul (*Evin tikintisi başlandı*), həm də qayıdış (*Vətən doğma evdən başlanır*) növlərində işlənə bilər.

Nəhayət, bu fellərdən hansı hansı məqamda işlətməyin düzgün olduğunu ruscadan tərcümə və

sitəsilə də yoxlamaq olar. Məsələn, "Начинается строительство нового дома" - "Yeni evin inşası başlanılır" və "Рабочие начинают строить новый дом" - "Fəhlələr yeni ev tikməyə başlayırlar". Rusca "начинается" əvəzinə "начинает" yazmaq mümkün olmadığı kimi, Azərbaycan türkcəsində də "başlanılır" əvəzinə "başlayır" yazmaq səhvdir.

Vizual nitqimizdə belə "daşlaşmış", stereotipləşmiş məntiqi yanlışlıqlardan biri də **feli sifətlərin və onlardan düzəlmiş tərkiblərin zamanı** ilə bağlıdır. Bəllidir ki, feli sifət felin, demək olar, bütün əlamətlərini (hərəkət, zaman, təsirlilik-təsirsizlik, növ, təsdiq-inkar, tərz və s.) əks etdirir və bunların sırasında zaman kateqoriyası ayrıca yer tutur, yəni feli sifət təyin olunan əşyanın zamanla bağlı əlamətini, keyfiyyətini, vəziyyətini bildirir, müvafiq zaman şəkilçiləri qəbul edir.

Kütləvi informasiya vasitələrində çox vaxt buna məhəl qoyulmur, feli sifətin hər üç zamanında yalnız indiki zamanı bildirən **-an (-ən)** şəkilçisindən istifadə olunur, **-miş (-miş, -muş, -müş)**; **-acaq (-əcək)** şəkilçiləri isə unudulur və bunun nəticəsində mütəxəssislər bu cür misallarda da **-an** şəkilçisini ümumi zaman şəkilçisi kimi səciyyələndirmək məcburiyyətində qalırlar.

Cümiədə indiki zamandan fərqli olan zamanları bildirən başqa söz də işləndikdə bu qüsurlar nəzərə

daha qabarıq çarpır: *"Başqa finalçı isə DÜNƏN gecə KEÇİRİLƏN "Parma"- "Udinize" matçından sonra məlum olacaqdı"* ("Azadlıq", 9.02.2001); *"DÜNƏN İran paytaxtında... polis İslam inqilabının 22-ci ildönümünə həsr OLUNAN etiraz aksiyası iştirakçılarını dağıdıb"* ("Yeni Müsavat"). Birinci cümlədəki *dünən gecə keçirilən* birləşməsi *dünən gecə keçirilmiş*, ikinci cümlədəki *İslam inqilabının 22-ci il dönümünə həsr olunan* birləşməsi isə *İslam inqilabının 22-ci ildönümünə həsr olunmuş* şəkilində yazılmalı idi.

İlk baxışda bunlar xalis qrammatik (lingvistik-publisistik) səhv təsiri bağışlasa da, əslində mənə dəyişkənliyinə səbəb olduğundan semantik (məntiqi) səhvlər kimi qəbul edilməlidir.

Jurnalist nitqində məntiq qanunlarının pozulması və bu tipli səhvlərin aradan qaldırılması yolları bir sıra araşdırmalarda¹¹ geniş şərh edildiyindən biz bu məsələ üzərində dayanmağı lazım bilmirik.

¹¹Rüstəmov T. Ədəbi redaktə nəzəriyyəsi və təcrübəsi, Bakı, 1985; Сви́дцов В.И. Логические основы редактирования текста. М., 1972 və s.

III. JURNALISTİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN LİŖVİSTİK-PUBLİSİSTİK ƏSASLARI

3.1. Linqvistik-publisistik qüsurların mənbəyi

Bu mövzuda danışarkən mətnlərin məzmununa mənəni dəyişəcək dərəcədə təsir edə bilməyən, nitqin daha çox zahiri forması, yəni yalnız ayrı-ayrı dil vahidlərinin işlənmə xüsusiyyətləri ilə bağlı olan, məni pinti göstərən, məlum qrammatik qaydalara uyğun gəlməyən cəhətlərə diqqət yetirəcəyik. Bəri başdan qeyd edək ki, bu sahədəki qüsurların çoxu Azərbaycan türkcəsinin uzun müddət rus dilinin ideoloji və qrammatik təsiri altında olması nəticəsində meydana gəlib. Heç olmasa indən belə onları sistemli şəkildə islah etməklə dilimizi təbii axarına qaytarmalıyıq.

Məlum olduğu kimi, həm qrammatik quruluşlarına, həm fonetik imkanlarına, həm də morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan türkcəsi və rus dili bir-birindən əsaslı surətdə seçilir. Bu kitabın müəllifi hələ keçən əsrin 80-ci illərində Moskva mətbuatı üçün yazdığı bir məqalədə göstərirdi ki, *beynəlxalq miqyaslı dil və SSRİ-də millətlərarası ünsiyyət vasitəsi olduğu halda, başqa dillərdə işlənən bir çox spesifik səsləri ifadə etmək üçün rus əlifbasında müvafiq hərflər çatış-*

mir. Aydınluq üçün rus və Azərbaycan dillərinin qrafikasını müqayisə edək. Azərbaycan əlifbası rus dilinin qrafik quruluşunu, demək olar, tam əks etdirir. Yəni rus dilində elə bir söz yoxdur ki, onu Azərbaycan hərfləri ilə yazmaq mümkün olmasın, lakin rus əlifbasında Azərbaycan dilinə xas olan yeddi spesifik hərf (ğ, ə, g, ö, ü, h və c) rus əlifbasında yoxdur. Azərbaycanın bir sıra yer və şəxs adlarını rusca yazarkən bu yoxluq əməlli-başlı əngəl törədir. Məsələn, Azərbaycanda geniş yayılmış şəxs adlarından olan "Göycə" sözünü rus əlifbası ilə yazanda orijinalın bircə hərfi də yerində qalmır: Göycə - Гекдже¹².

Bu səbəbdən Rusiya imperiyasına daxil olduğumuz müddətdə hakim dilin təsiri ilə dilimizdə bir sıra xoşagəlməz dəyişikliklər baş verib. Bunlardan bir qismi Azərbaycan türkcəsindəki cümlələrin rus dilinin strukturuna salınmasıdır. Qələm sahibləri yaxşı bilirlər: rusca düşüncə tərzinin ən bariz göstəricisi *который* sözünün kalkası¹³ olan *hansı ki, не смотря на то, что* ifadəsinin kalkası olan *baxmayaraq ki, xотя* sözünün kalkası olan *hərçənd*

¹² Sovet dövründə qəzetlər həmin məqaləni verməkdən imtina etmişdilər. Sonralar başqa bir münasibətlə "Azadlıq" qəzetində qismən dərc olunub.

¹³ Kalka (fransızca: calque) yad dildəki söz və ifadələrin tərkib hissələrinin əvəzinə ana dilindəki müvafiq söz, yaxud morfemləri mexaniki olaraq qoymaqla edilən dəqiq hərfi tərcümə deməkdir. Məsələn: небоскреб - göydələn; молочные продукты - süd məhsulları və s.

(*ki*) sözlərinin dilimizə pərçimlənməsidir: "Təbiidir ki, bu da Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük zərbələr vurur, bizim apardığımız siyasətə, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə, xarici investisiyanın ölkəmizə cəlb olunması prinsiplərinə - hansılar ki, biz öz iqtisadiyyatımızın inkişafı üçün onları əsas götürmüşük - zərbələr vurur" (Düzgün variant: "Təbiidir ki, bu da Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük zərbələr vurur, apardığımız siyasətə, iqtisadiyyatımızın inkişafı üçün əsas götürdüyümüz bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə, xarici investisiyanın ölkəmizə cəlb olunması prinsiplərinə zərbələr vurur"); "Belə olan halda ən gözəl binanı, hansı ki, orada insanlara bu xidməti göstərmək lazımdır - onu boş saxlamısan" (Düzgün variant: "İnsanlara xidmət göstərməli olan ən gözəl binanı boş saxlamısan"); "Sadəcə, ayrı-ayrı adamların, - hansılar ki, bu işlə məşğuldur, - onların cibləri dolur" (Düzgün variant: "Sadəcə, bu işlə məşğul olan ayrı-ayrı adamların cibləri dolur") ["Azərbaycan" qəzeti, 14.04.2000]; "Baxmayaraq ki, BVF fiksə olunmuş tariflərin tətbiqi praktikasının yuşdırılmasını tələb edirdi..."; "Baxmayaraq ki, 1999-cu ildə gömrük rüsumlarını fiksə edilmiş tariflərlə əvəzlədilər..."; "Hərçənd hökumətdə bunun ağılabatan variant olduğunu qəbul etsələr də..."; "Hərçənd, hər şey yenə də ƏDV-nin şəffaf tətbiqi şərtinə söykənir" (Düzgün variantlar: "BVF-nin fiksə olun-

muş tariflərin tətbiqi praktikasının yuşdırılmasını tələb etməsinə baxmayaraq..."; "1999-cu ildə gömrük rüsumlarının fiksə edilmiş tariflərlə əvəzlənməsinə baxmayaraq..."; "Hökumətdə bunun ağılabatan variant olduğunu qəbul etsələr də..."; "Hər şey yenə də ƏDV-nin şəffaf tətbiqi şərtinə söykənsə də...") ["Azadlıq", 9.02.2001].

Göründüyü kimi, bu cümlələrdən heç birinin quruluşu və orada işlənən sözlərin çoxu türk düşüncə tərzinə söykənmir və onların rus düşüncə tərzindən gəldiyi açıqca duyulur.

Yadda saxlayın:

1. Azərbaycan türkcəsində «hansı ki», «hər-cənd (ki)» ifadələrini işlətmək düzgün deyil!
2. Azərbaycan türkcəsində cümləni «baxmayaraq (ki)» sözü ilə başlamaq olmaz!
3. «Yol tikmək», «körpü tikmək», «qalstuk geyinmək» kimi ifadələr yanlışdır. Düzgün variantlar: yol çəkmək, körpü salmaq, qalstuk taxmaq və s.

3.2. Avropa dillərindən Azərbaycan türkcəsinə keçmiş yer və şəxs adlarının yazılışı və deyilişi

Görkəmli alman dili mütəxəssisi, professor Fəxrəddin Yadigarın fikiri ilə razıyıq ki, Qərbi Avropa dillərindən alınmış bəzi sözlər, bir qayda olaraq, rus dilinin kor-koranə təqlidi nəticəsində təhrif

olunmuş şəkildə işlənmişdir.

"Rus dilində "гроссмейстер" (almanca: *Grossmeister*), "полисмейстер" (almanca: *Polismeister*), "штрейкбрехер" (almanca: *Streikbrecher*) kimi sözlərdə, şəxs və yer adları bildirən *Фейхтвангер, Нохани, Фейербах, Генрих Гейне, Гёте, Лейпциг, Рейн* və s. şəhər və çay adlarında əsaslı dəyişiklik nəzərə çarır. Bu sözlər Azərbaycan türkcəsinə də rus dili vasitəsilə təhrif olunmuş şəkildə keçib və hələ də bu şəkildə işlənmişdir. *Лайпсиг*in *Leypsiq*, *Хаьнрих Хаьненин* *Henrix Heyne*, *Qотенин Qете*, *Раьнин Реьн* şəkilində işlənməsi nə ilə izah edilə bilər? Yalnız və yalnız həmin sözlərin rus dilindən götürülməsi ilə¹⁴.

Yeri gəlmişkən deyək ki, orijinalda soyadı **Goethe** formasında yazılan görkəmli alman şairini biz uzun müddət rus tələffüzünə uyğun olaraq **Göte** kimi tanımış, ədəbsiz səsləndiyinə görə son vaxtlar **Höte** formasına salmışıq. Halbuki bu sözün almanca yazılışında və deyilişində baş hərf (səs) **G** və **H** deyil, məhz **Q**-dir. Deməli, məşhur "Faust" faciəsini yazmış müəllifin soyadı Azərbaycan türkcəsində də orijinala uyğun olaraq *Qoythe* kimi yazılmalı və deyilməlidir. Onu da qeyd edək ki, əlifbası latın qrafikası əsasında tərtib olunmuş dil-

¹⁴Fəxrəddin Yedigə. Dilimiz, qeyrətimiz, qayğılarımız. Bakı, 1997, s. 126, 127.

lərin çoxunda alınma xüsusi isimlərin təhrifinə yol verməmək üçün onlar tələffüzündən asılı olmaya-raq orijinalın qrafikasına uyğun yazılır. Görünür, bizdə də bu təcrübəni tətbiq etməyin vaxtı çatmışdır.

Qəzetlərimizin əksəriyyətində Almaniyanın Münxen şəhərinin adı da səhvən **Münhen** kimi gədir. Halbuki alman dilində bu söz x (**ch** hərf birləşməsi) ilə yazılır: München. Deyiliş xüsusiyyəti isə burasındadır ki, həmin səs incə saitlərin arasında olduğundan *xalq* sözündəki x kimi boğazda (qalın) yox, *ipək* sözündəki k kimi damağın önündə, yəni yumşaq deyilir: *Münx'en*.

Təsəvvür edin ki, hansı dildəsə Gəncə şəhərinin adını «*Gəçnə*» kimi yazır və deyirlər. Xoşumuza gələrmə? Təbii ki, yox. Amma biz Hindistan paytaxtının adını illərdən bəri düzgün yazmırıq. Orijinalda o, "Dehli" yox, "Delhi"dir¹⁵. Rus dilində **h** səsini bildirən hərf olmadığından həmin şəhərin adını *Делу* kimi yazmağa məcbur olmuşlar. Bizim qəzetçilərimiz isə vaxtilə bu sözü rus dilindən götürərkən **h** hərfini səhvən **l** samitinin sağında yox, solunda yazmışlar və həmin vaxtdan şəhərin adı dilimizə təhrif edilmiş şəkildə daxil olmuşdur.

Rusların soyadlarının çoxu insan, heyvan, peşə və s. adlarına bizim yiyəlik hal şəkilçilərinə uyğun gələn *-ов (-ova)*, *-ев (-eva)* şəkilçiləri artır-

¹⁵ Bax: Rüstəmov T. Göst. kitabı.

maqla düzəlib: Иван+ов(а), Волк+ов(а), Кузнец+ов(а), Васильев(а) və s. Sonralar, xüsusən də sovet dövründə həmin yabançı soyad sonluqları bizə də keçib və türk düşüncəsinə anlaşılmaz olan soyadlar meydana gəlib: Əhmədov(а), Əliyev(а) və s. Həmin şəkilçi "Qulu" və "Nuru" sözlərinin hətta kökünü də dəyişərək "Kuli" və "Nuri" şəkilinə salıb: Кулиев(а), Нуриев(а). Bu cür gülünc vəziyyəti nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının parlamenti 1993-cü il fevralın 2-də Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının soyadlarının dövlət dilinə uyğunlaşdırılması haqqında 495 nömrəli qərar qəbul edib və orada göstərilib ki, "Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları "-ov", "-yev" sonluqlu soyadlarını "-lı" (sözün kökündən asılı olaraq "-li", "-lu", "lü"), "-zadə", "-oğlu", "-qızı" sonluqlu və ya sonluqsuz ifadə formaları ilə əvəz edə bilərlər". Təəssüf ki, ölkəmizdə sovet pasportlarının şəxsiyyət vəsiqələri ilə əvəzləndiyi məqamda da tam subyektiv səbəblər üzündən bu qərarın kütləvi surətdə gerçəkləşdirilməsinə maneələr törədildi və hələ də soydaşlarımız bu yamaq sonluqlardan yaxa qurtara bilməyib. Görünür, buna tam nail olmaq üçün xüsusi prezident fərmanına ehtiyac var.

Rus dilində şəxs və yer adlarına xüsusi şəkilçilər artırmaqla onlardan ya başqa bir isim, ya da sifət düzəldilir və bu zaman sözün ilkin forması saitle bitirsə, köklə şəkilçi arasına bitişdirici samit artırılır.

Məsələn, "америка+н+еу" (amerikalı), "америка+н+ский народ" (Amerika xalqı). Bunları nə vaxtsa ruscadan türkcəmizə tərcümə edərkən tələsikliyə və səhlənkərliyə yol verilib, bitişdirici samit dilimizə şəkilçi formasında gətirilib, "amerikalı" "amerikan"a, "italiyalı" "italyan"a çevirilib və bu yanlış forma nitqimizdə az qala "vətəndaşlıq hüququ" qazanıb. "*Amerikalılar kimi prezident seçəcəklər*", "*İtalyanlar Azərbaycanda zavod tikmək istəyirlər*" ("Yeni Müsavat"). Düzgün variantlar belə olmalıdır: "*Amerikalılar kimi prezident seçəcəklər*", "*İtalyalılar Azərbaycanda zavod tikmək istəyirlər*".

Bu tipli yanlışlıqlar bəzi hallarda sözün semantik mənasına da təsir göstərir. Məsələn, ruscadakı *армяно-азербайджанский конфликт* birləşməsinin ilk hissəsini kütləvi informasiya vasitələrimizin əksəriyyəti *erməni-azərbaycanlı*, yaxud *erməni-Azərbaycan* şəkilində verir və buradan belə çıxır ki, münaqişə iki ölkə arasında deyil, iki millətin nümayəndəsi arasında, yaxud bir millətin nümayəndəsi ilə bir ölkə arasında baş verib. Əslində, bu ifadə bütün hallarda *Ermənistan-Azərbaycan* formasında olmalıdır. Eyni sözləri *Rus-İran, yoxsa rus-Azərbaycan müharibəsi* ("Şərqi") sərlöv-həsi haqqında da demək olar (Düzgün variant: *Rusiya-İran, yoxsa Rusiya-Azərbaycan müharibəsi*).

Bir para ölkələrin idarəetmə-ərazi bölgüsünün

də dilimizdə düzgün işlədilməməsi birbaşa rus dilinin təsiri ilə bəhədir. Məlumdur ki, ABŞ ayrı-ayrı ştatların birləşməsindən yarandığı kimi, Almaniya da ayrı-ayrı landların (*Land* almanca *ölkə*, *ərazi* deməkdir) federasiyasından yaranıb. Bu sözü ruslar *земля* kimi verirlər. Sovet dövründə buna bizim dildə *ərazi* deyirdilər, son vaxtlar isə qəzetlər tam kalka yolu ilə gedərək həmin bölgü vahidinin adını *torpaq* kimi yazır:

"Almaniyanın daxili işlər naziri A.Şili bildirib ki, ötən il ölkədə... 13 min antisemit və ekstremist qanun pozuntusu qeydə alınıb. Şərqi federal TORPAQLarda vəziyyət daha gərgindir" ("Azadlıq").

Biz AFR-dəki idarəetmə-ərazi bölgü vahidlərinin dilimizdə orijinala uyğun olaraq "landlar" şəkilində işlədilməsinin tərəfdarıyıq.

3.2. "Texniki universitet", "mədəni mallar", "siyasi elm" nə deməkdir?

Sifəti dilimizə hökmən sifət kimi çevirmək cəhdi başqa tipli sözlərdə də anlaşılmazlıq yaradır. Məsələn, rus dilində *филология* isimindən *филологический*, *педагогика* isimindən *педагогический*, *культура* isimindən *культурный*, *техника* isimindən *технический*, *политика* isimindən *политический* və s. sifətləri yaradılır. Həmin sifətlərin iştirakı ilə meydana gələn birləşmələri di-

limizə kalka üsulu ilə tərcümə edəndə qəribə ifadələr alınır. Axı *texniki universitet, mədəni mallar, siyasi elm* nə deməkdir? Universitet texniki, mədəni, elm siyasi ola bilməz. Bunlar, təbii ki, **Texnika Universiteti, mədəniyyət malları, siyasət elmi** kimi verilməlidir. Bir vaxtlar *filologiya fakültəsi "filoloji fakültə", "filologiya elmləri namizədi (doktoru)" "filoloji elmlər namizədi (doktoru)"* kimi işlənirdi. Sonralar bu yanlışlıq aradan qaldırıldı, lakin nədənsə, *pedaqoji elmlər namizədi (doktoru)* ifadəsinə toxunulmadı və həmin alimlik dərəcələrinin adları hələ də yanlış formada qalmaqdadır (Düzgün variant: **"pedaqogika elmləri doktoru"**, yaxud, sadəcə, **"pedaqogika doktoru"**). Təsəvvür edin ki, *"исторический факультет"* i **"tarix fakültəsi"** yox, **"tarixi fakültə"**, *"биологический факультет"* i **"bioloji fakültə"** şəkilində yazsaq, necə gülməli vəziyyət alınar. Ali məktəblərdə və akademiya sistemində geniş işlənən və ruscadakı *"Ученый совет"* birləşməsinin qarşılığı olan **"Elmi şura"** ifadəsi də səhvdir. Bu quruma **"Alimlər şurası"** demək daha məqsədəuyğun deyilmi?

Bir qayda olaraq, rusca yanaşı işlənən iki sifətdən birini sifət, o birini isə isim kimi tərcümə edirlər və burada da anlaşılmaqlıq yaranır: **"geoloji-coğrafiya fakültəsi"** (Düzgün variant: **geologiya-coğrafiya fakültəsi**).

Bir para hallarda belə birləşmələr bir-birinə de-

fis (-) işarəsi ilə deyil, "və" bağlayıcısı ilə bağlanır və burada sifət-isim uyarsızlığı daha qaba şəkildə nəzərə çarpır: "*Millət vəkili Əli Kərimovun fikrincə, milli və dövlətçilik baxımından fəal olmayan parlament bu məsələni müzakirəyə çıxarırsa, demək, vəziyyət ciddidir*" ("Azadlıq").

Zənnimizcə, buradakı "*milli və dövlətçilik baxımından*" ifadəsi "*millətçilik və dövlətçilik baxımından*" kimi yazılısaydı, daha türkçə olardı.

Dilimizdə "qayım-qədim" olmuş bu cür yanlış ifadələrə aid xeyli misal gətirmək olar: "*профессионально-техническое училище*" (Səhv variant: "*texniki-peşə məktəbi*"; düzgün variant: "*peşə-texnika məktəbi*"); "*торгово-экономические связи*" (səhv variant: "*ticarət-iqtisadi əlaqələr*"; düzgün variant: "*ticarət-iqtisadiyyat əlaqələri*"); "*научно-исследовательский институт*", yaxud "*Научно-образовательный центр*" (səhv variantlar: "*Elmi-Tədqiqat İnstitutu*", "*Elmi-Təhsil Mərkəzi*"; düzgün variantlar: "*Elm-Tədqiqat İnstitutu*", "*Elm-Təhsil Mərkəzi*") və s. və i.a.

Sovet dövründə rus dilinin təsiri o qədər güclü, tətbiqi o qədər kor-koranə idi ki, bu və ya başqa yad kəlməni götürüb leksikamıza daxil edəndə nəinki doğma dilimizin, heç orijinal dilin də qaydalarına məhəl qoymurduq. İmperiya illərində uşaqlar pioner olmazdan əvvəl **oktyabryat** olurdular. Gəlin, bu sözün yaranışına fikir verək: rus dilində

sözün ilkin forması "*октябренок*", yəni "*Oktyabr balası*"dır. İsimin cəm halında isə o, "*октябрыта*" formasını alır (Müqayisə et: *ребенок - ребята, теленок - телята, жеребенок - жеребята* və s.). Biz isə sözün cəm formasını götürüb son hərfi atmaqla onu tək isim kimi işlədir, lazım gələndə əlavə olaraq öz cəm şəkilçimizi də artırırırdıq və indi də həmin formadan qaça bilmirik: "*Oktyabryatlar inqilab etmədi*" ("Müxalifət").

3.3. Pleonazmlar və onların aradan qaldırılması

Jurnalistlərimizin nitqində geniş yayılmış səhvlərdən biri də hər hansı nitq hissəsinin (tutaq ki, isimin) ifadə etdiyi mənanın ondan əvvəl, yaxud sonra yazılan (deyilən) başqa bir sözlə (tutaq ki, sifətlə, zərflə və ya fellə) təkrarlanmasıdır. Elmi dil də belə sözlərə **pleonazmlar** deyilir (yunancadan tərcümədə "*pleonasmos*" *artıqlıq, izafilik* deməkdir).

Bir neçə misala diqqət yetirək: "*Faciəli situasiya yenidən təkrarlana bilər*"; "*E.Hüsənlinin bu cür... özünü göstərməsi gələcək perspektivdə ... siyasi qüvvələrin ... koalisiyası üçün psixoloji zəmin yarada bilər*".

Təkrarlanmaq bir hadisənin ikinci dəfə, *yenidən təkrarlanmaq* isə üçüncü dəfə baş verməsi (bir də-

fə olub, təkrarlanıb, yenidən təkrarlanıb) deməkdir. Bir cümləsini misal gətirdiyimiz yazıda isə müəllif situasiyanın (Qarabağ savaşı əlillərinin ölüm açığı elan etməsinin) ikinci dəfə də ola biləcəyindən ehtiyatlanır. Deməli, burada *yenidən* sözüne ehtiyac yoxdur. *Perspektiv* sözünün ifadə etdiyi mənələrdən biri *gələcək, gələcəyin görüntüləri*¹⁶ deməkdirsə, onda *gələcək perspektiv* nə deməkdir? Keçmiş perspektiv də olurmu? Eyni sözləri "*ilk öncə*", "*keçmiş SSRİ*", "*bəyanatı açıqlamaq*", "*qiymətin bahalaşması*" (qiymət bahalaşmır, mal bahalaşır. *Baha* elə *qiymət* deməkdir) ifadələri haqqında da söyləmək olar. Bunlar nitqdə təkrarçılıq yaratmaqla yanaşı, həm də yazının, danışıqın pıntiliyinə səbəb olur. Təkrar edirik ki, mətndəki hər dil vahidinin öz çəkisinə uyğun müəyyən fikir yükü olmalıdır. Bu yük yoxdursa, dil vahidi hansı sözünsə yükünə şəriq çıxırsa, onu işlətməyə ehtiyac duyulmur. Dil vahidinin fikir vahidinə uyğunluğunu kimyadakı valentliklə tutuşdurmaq olar. Məsələn, mis 2-oksidi (CuO) tərkibində bir oksigen atomu bir mis atomu ilə (Cu=O), suyun tərkibində isə bir oksigen atomu iki hidrogen atomu (H-O-H) ilə birləşmişdir.

Mətn də belədir. Fikir vahidi öz "valent"liyinə uyğun dil vahid(lər)i ilə birləşib bir tamlıq, bütövlük yaradır, lazımsız sözlər isə, bir növ, göy-

¹⁶ Вах: Словарь иностранных слов. М., 1989, с.383

dən asılı qalaraq başqa bir sözün "qida"sına ortaqlaşır.

Bəllidir ki, Azərbaycan türkcəsində müəyyən anlayışları yalnız söz kökləri deyil, onlara qoşulan şəkilçilər də ifadə edə bilir. Məsələn, *-sa (-sə)* şəkilçisi cümlədə müəyyən şərt qoyulduğunu bildirir, bir qayda olaraq, qoşulduğu sözü məntiqi vurğu altına salır və beləliklə, fikrin bütün şərt yükünü daşımağa qadir olduğunu sübut edir. *"Etimad Əsədov dedi: (daxili işlər naziri) bizə qarşı şərt və böhətanlara təkzib verməşə, mənim ünvanıma söylədiklərinə aydınlıq gətirməşə, ... iddia ilə çıxış edəcəyəm"* ("Azadlıq").

Bu tipli cümlələrdə çox zaman *-sa* şəkilçisindən əlavə, *əgər* ədatı da yazılır və o, missiyasını bacarıqla gerçəkləşdirən həmin şəkilçiyə "boğazortağı" olmaqdan savayı bir iş görmür: *"Əgər bu, qələbədirsə, ... iradənin qələbəsidir"; "Əgər 6 aydan sonra yenə də qayınanalarınızı gətirib buraya dolduracaqsınızsa, onda mən belə xəstəxanaya pul verə bilmərəm"* ("Azadlıq").

Bu cümlələrdəki *əgər* ədatı şərtin daha qüvvətli ifadə olunmasına xidmət etmək əvəzinə *-sa* şəkilçisinin qoşulduğu sözlərin məntiqi vurğu "yorğan"ının bir hissəsini cümlənin ortasından əvvəlinə - öz üstünə çəkməklə oxucunun fikrini yayındırır. Buna yol verməmək üçün söz sərrafı olmuş klassiklərimiz:

1) ya *əgər* sözünü *-sa* şəkilçisinə mümkün qədər yaxınlaşdırmış;

2) ya da *əgər* sözü işlədilən cümlədə (misrada) *-sa* şəkilçisini;

3) *-sa* işlədilən yerdə isə *əgər* ədatını işlətməmişlər.

1) Oda yandırmasa gər şölə ilə nöh fələki,

Nə bitər atəşi-ahi-dili-suzanımdan?..

...Can *əgər* çıxsa tənimdən əsəri-mehr ilə,

Əsəri-mehrini sanman ki, çıxar canımdan.

(M.Füzuli)

Sən kimi aləmdə olmaz, gər olarsa, dilbəra,

Bu gözü cadusifət, həm qaşları məkkar ola.

(Ş.İ.Xətai)

...Cəvahirələr xərc eylərəm şanına,

Əgər müştəq olsan sözə, Fatimə!

(M.P.Vaqif)

Ələsgərin meyli ondan üzülməz,

Əgər ayrı düşsə, şad olub gülməz...

(Aşiq Ələsgər)

2) *Əgər* su damənin *tutdum*, rəvan döndərdi üz məndən,

Və gər güzgudən *umdum* sidq, əksi-müddəa gördüm.

(M.Füzuli)

Özgə aşıqlər *əgərçi* dil verər dildarinə,

Bu Xətai xəstə, gör, yolunda qıldı can fəda.

(Ş.İ.Xətai)

Əgər yarsan, gəl sarmaşaq qol-boyun,
Durub daldalardan baxmağın nədir?

(M.P.Vaqif)

Oğul **mənimdir** əgər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!

(M.Ə.Sabir)

3) Könüldə dust təmkin bulsa, olmaz gözdə cövlani,
Məhəbbət sabit olsa, öz yerindən intiqal etməz.

(M.Füzuli)

Can **olmaz isə**, sən tək canan yetər mana,
Vəslin bu xəstə könlümə dərman yetər mana.

(Ş.İ.Xətai)

Yarın xəyalilə mən bu gün şadəm,
Qəribliyə **düşsəm**, qan ağlar didəm.

(M.P.Vaqif)

Can qurban **eyləsən**, layiqdir, layiq,
Bir yar ki, mətləbi tez qanan ola.

(Aşıq Ələsgər)

İstər klassiklərimizin, istərsə də çağdaş yazarlarımızın əsərlərində şərt anlamı bəzən bu komponentlərdən (*əgər* ədatından və *-sa* şəkilçisindən) heç biri olmadan da ifadə edilir:

Canı **kim** cananı üçün **sevər** - cananın sevər,
Canı üçün **kim ki** cananın **sevər** - canın sevər.

(M.Füzuli)

"Göndərmədin, özüm yazacağam"
("Müxalifət", 27.09.2000).

Sonuncu cümlədəki *göndərmədin* sözü (*əgər*) *göndərməsən* mənasındadır. Bu forma şifahi nitqdə intonasiya ilə daha yaxşı ifadə olunur.

Dilimizdə geniş işlənən lüzumsuz sözlərdən biri də "*tərəfindən*"dir. Rus dilində isimin birgəlik (*творительный*) halında işlənən bir para sözlərin (*Книга написана Ивановым*), eləcə də "*со стороны*" ifadəsinin kalkası yolu ilə dilimizə daxil olub və ona hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarının nitqində daha tez-tez rast gəlirik. Onlar çox vaxt "*Canini yaxalamışığı*" əvəzinə "*Canı tərəfimdən yaxalanmışdır*" yazırlar (deyirlər).

Əgər və tərəfindən sözlərindən fərqli olaraq *ərzində* sözündən tam imtina etmək mümkün deyil. Sadəcə, onu məqamında işlətmək lazımdır. Bilməliyik ki, *ərzində* sözünün mayasında fasiləsizlik, kəsilməzlik var. Məsələn, "*Saatın saniyəölçən əqrəbi gün ərzində 1440 dəfə dövr edir*" cümləsində, yaxud Səməd Vurğunun «Mən tələsmirəm» şeirindəki bu parçada o, yerində işlənib:

*Elə zənn etmə ki, ağırlaşmışam,
Ayağı sarıqlı şikəst bir quşam...
Qoy dünya böyüsün, zaman uzansın,
Bir günün ərzində aylarla yansın
Al günəş gözündən nur yağa-yağa...,*

lakin "Bu inək gün ərzində 20 litr süd verir" cümləsində fikir təhrif olunub, çünki saatın əqrəbi həqiqətən fasiləsiz fırlandığı, Günəş həqiqətən fasiləsiz yandığı halda, inək bütün gün ərzində yox, 24 saatda uzaqbaşı 3-4 öynə (dəfə) sağılır.

Jurnalist yazısının qısalıq tələbi təkcə cümlələrdəki ayrı-ayrı lüzumsuz sözləri deyil, hətta sözlərdəki lüzumsuz şəkilçiləri də ixtisar etməyi nəzərdə tutur. Bununla bağlı, dilçi alim Ə.M.Cavadovun bir məqaləsində oxuyuruq: "*Düşmənçilik* sözündə -*çi* şəkilçisi artıqdır. Bu sözün antonimi olan *dostluq* sözündə -*cu* işlənmiş. Deməli, *düşmənçilik* sözü də *düşmənlilik* şəklində olmalıdır"¹⁷. Müəlliflə tam razılışır və qeyd edirik ki, bu fikir *peşmançılıq*, *narahatçılıq* kimi bir çox başqa sözlərə də aid edilməlidir.

Məsələn, "*ABŞ Dövlət Departamenti (1998-ci il - N.Ə.) sentyabrın 12-də müxalifətin Bakıda keçirdiyi mitinqə iqtidarın münasibətini narahatçılıqla qarşılamışdır*" ("525-ci qəzet", 17.09.1998) cümləsində *narahatçılıqla* əvəzinə *narahatlıqla* yazılısaydı, daha yaxşı olardı.

Bəzi dilçilər "*avaraçılıq*", "*yetimçilik*", "*kasıbçılıq*" sözlərindəki -*çılıq* hissəsini mürəkkəb şəkilçi hesab edir, onun işlənməsinə haqq qazandırırırlar. R.İsrafilova erməni E.V.Sevortyana əsaslanaraq yazır: «Şəkilçilərin bir qismi bir neçə şəkilçinin birləşməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir. Məsələn, -*çı*, -*lıq*

¹⁷ Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 1988, s. 105.

şəkilçisi bir sıra sözlərin tərkibində özünü mürəkkəb şəkilçi kimi göstərir.

Bu şəkilçinin tərkib hissələrinin hər biri (-**çı** və -**lıq**) müstəqil şəkilçidir. Həmin şəkilçilərlə dilimizdə çoxlu miqdarda söz yaradılmışdır. Məsələn, **dil** sözündən -**çı** şəkilçisi ilə *dilçi*, bundan isə -**lik** şəkilçisi ilə **dilçilik** sözü düzəldilmişdir. Bəzən isə həmin şəkilçilərin birləşməsi (-**çı** və -**lıq**) mürəkkəb şəkilçi əmələ gətirir. Söz birbaşa -**çılıq** // -**çilik** // -**çuluq** // -**çülük** şəkilçisi ilə yaradılır. Məs.: *tələbəçilik, peşmançılıq, ailəçilik* və s.»¹⁸.

Əslində isə, həmin "mürəkkəb" şəkilçi məhz "-**çı**"nın yersiz işlənməsi nəticəsində formalaşmışdır. "-**çı**"dan sonra "-**lıq**" şəkilçisi yalnız o zaman işlənilə bilər ki, sözün kökü ilə "-**çı**" birlikdə müəyyən anlayış bildirsin, həmin birləşmənin leksik mənası olsun: *dil+çı+lik, dəmir+çı+lik, yalan+çı+lıq* və s. Lakin dilimizdə *tələbəçi, peşmançı, avaraçı, yetimçi, kasıbçı* sözləri olmadığından onlara -**lıq** şəkilçisi artırmaq olmaz. *İdxalatçı, istehsalatçı* sözlərindəki -**at** şəkilçisi də artıqdır.

Rəsmi sənədləri, qəzet səhifələrini, efir və ekranları zəbt etmiş *seçkilər* sözü haqqında ayrıca danışmaq lazım gəlir.

Bilindiyi kimi, rus dilində yalnız cəm halda işlənən xeyli söz var: *брюки, весы, духи, пожницы, похороны, часы* və s. Bunlar formaca cəm halda

¹⁸Müasir Azərbaycan dili, 3 cildə, cild II, Bakı, Elm, 1980, s. 15-16.

tək isim kimi qavranır və düzgün olaraq dilimizə də tək isim kimi çevirilir: *şalvar, tərəzi, ətir, qayçı, dəfn, saat...* "Выборы" da belə sözlərdən birdirsə, nəyə görə onu cəm halda işlətməliyik? Axı söhbət bir prosesdən, bir kampaniyadan gedir: prezident seçkisi, parlament seçkisi, bələdiyyə seçkisi və s.

Rus dilində həmin sözlərin qrammatik cəhətdən cəm halda işlənməsi iki səbəblə bağlıdır:

1. Həmin sözlərin əks etdirdiyi anlayışların əksəriyyəti bir-birinin oxşarı olan azı iki hissədən ibarətdir: şalvarın iki qıçı, tərəzinin iki gözü, qayçının iki qanadı var və s.;

2. Həmin sözlərin çoxunda cəm şəkilçisini atanda sözün leksik mənası dəyişir: *веч - çəki; дyx - ruh, чac - 60 dəqiqəlik vaxt və nəhayət, выборы - çeşid; чарə, əlac; zövq.*

IV. JURNALİST VƏ SÖZ YARADICILIĞI

Sərlövhədəki «*yaradıcılıq*» kəlməsini müstəqim mənada qəbul etmək lazım deyil. Əvvəl qeyd etmişdik ki, nitqin məzmununu təşkil edən fikir onun forması olan dildən qat-qat zəngindir. Dünyada elə bir dil yoxdur ki, beyində formalaşan fikiri, informasiyanı tam həcmdə ifadə edə bilsin. Buna görə həтта ən zəngin dildə yazan ustad qələm sahibləri də məzmunamüvafiq dil vahidləri tapmaqda çətinlik çəkirlər. Deməli, jurnalistin nitq mədəniyyəti onun lazımi sözü tapıb yerinə qoymaq bacarığını da əhatə edir.

Söz yaradıcılığı leksik və qrammatik üsullarla olur.

4.1. Leksik üsulla söz yaradıcılığı

Bu yolla söz yaradıcılığının başlıca qaynaqları klassik yazılı ədəbiyyat, folklor (tarixi yazılı abidələr də daxil olmaqla), canlı danışiq dili, dialekt və şivələr, əcnəbi dillərdir.

4.1.1. Klassik yazılı ədəbiyyatdan sözalma

Bu bəndlə bağlı bircə misal gətirək. Ruscadakı "деpзaмb" (isim forması: депзaмbue) sözünün mənası "hər hansı nəcibliyə, aliliyə, yeniliyə cəsarətlə

can atmaq"dır¹⁹ . Müasir dilimizdə bu sözün nə uğurlu, nə də uğursuz qarşılığı yoxdur. "Rusca-azərbaycanca lüğət"də 1. *cəsarət etmək, cəsarətli olmaq, ürəkli olmaq*; 2. *yeniliyə can atmaq (дєрзаниє - 1. cəsarət, cürət; 2. cürət etmə, cəsarət etmə*; 3. *coşqun arzu, yenilik arzusu)* kimi yozulub²⁰ . Belədirsə, bəs tamam başqa anlayış olan *осмелиться* nədir? Yənə həmin lüğətə baxaq: *cürət etmək, cəsarət etmək, ürəklənmək*²¹ ; *смелость* - *cürət, cəsarət*²² . Görürsünüz? Rusca tamam ayrı-ayrı anlayışlar bildirən iki söz bizə eyni anlayış kimi təqdim olunur. Professor Ağamusa Axundov həmin sözlərin (*дєрзати* və *дєрзаниє*) qarşılığını İ.Nəsiminin əsərlərində tapmış, müasir dilimizə gətirməyi təklif etmişdir²³ : *дєрзати* - *arnamaq*; *дєрзаниє* - *arnayıf* ("Дело молодежи - дєрзати!" - "Gənclərin işi *arnamaqdır!*"; "Дєрзаниє молодежи" - "Gənclərin *arnayıfı*").

¹⁹ Ожегов С.И. Словарь русского языка, М., 1983, с. 144.

²⁰ Русско-азербайджанский словарь в 3 т.т., т.1, Баку, 1991, с. 295.

²¹ Русско-азербайджанский словарь в 3 т.т., т.2, Баку, 1991, с. 322.

²² Русско-азербайджанский словарь в 3 т.т., т.3, Баку, 1991, с. 200.

²³ «Ədəbiyyat və incəsənət» ədəfi, 20 may 1983-cü il.

4.1.2. Folklordan sözalma

Leksik yolla söz yaradıcılığının zəngin qaynaqlarından biri də el yaradıcılığı, xüsusən dastanlar, onların bariz nümunəsi isə «Kitabi-Dədə Qorqud»dur. Türk dünyasının ən dəyərli yazılı abidələrindən olan həmin kitabdan götürülmüş «yağmalamaq» feli vizual rütdə çoxdan işlədilməkdədir: «*Həminin işi satmaq, dağıtmaq, yağmalamaqdır*» («Azadlıq» qəzeti, 22 fevral 1996-cı il).

Həmin qaynaqdakı çoxsaylı sözlər sırasından seçdiyimiz daha üçə kəlməyə baxaq:

.. *Dadı* - xəstəyə, yaxud uşağa baxan qadın, tərbiyəçi, mürəbbiyə (hamısı alınma sözlərdir və heç biri fikri dəqiq ifadə etmir);

Ənik - canavar balası (toyuq balasına cücə, inək balasına buzov və s. deyirik. Arama ədəbi dilimizdə canavar balasının, pişik balasının və bir sıra başqa heyvan balalarının adı yoxdur);

Yanqu - əks-səda (yanqulanmaq - əsk-səda vermək). Çoxdandır, dilimizin təbiətinə uyğun gəlməyən, yamaq kimi görünən izafət tərkiblərindən can qurtarmaq istəyirik. «*Nöqtəyi-nəzər*»i «*baxım*»la, «*həddi-buluğ*»u «*yetkinlik*»lə və s. əvəz etsək də, «*əks-səda*» hələ də fəal lüğət tərkibimizdə qalmaqdadır. Halbuki «*yanqu*» sözü həmin anlayışı çox gözəl ifadə edir. Bu sözün etimologiyasının «yanmaq» feli ilə əlaqəsi olmasa da [«*yanqu*» sözü «yan», yəni «*köməkçi*», «*yardımçı*», «*törəmə*» və

«qu» («səs») sözlərinin birləşməsindən yaranıb, «dəyib-qayıdan, ikinci səs» deməkdir], fonetik cəhətdən onun səslənişində yanğı, nisgil assosiasiyası var. İnsanın, başqa canlıların səsi o vaxt yanqulanır (əks-səda verir), dağı-daşı lərzəyə gətirir ki, o, dara düşür, içində yanğı, nisgil, həsrət olur.

«Kitabi-Dədə Qorqud»dan və başqa dastanlarımızdan istənilən qədər bu cür uğurlu söz tapıb çağ-daş dilimizə gətirə bilərik.

4.1.3. Canlı danışiq dili

Ərəb, fars, rus dilləri ilə çoxəsrlik təmas ana dilimizin bir çox sözlərini ədəbi leksikamızdan sıxışdırsa da, canlı danışiqdan silə bilməyib. İndi ölkəmizin milli-demokratik mətbuatında həmin sözlərə fəal qayıdış duyulmaqdadır: **yağı** (düşmən), **çağ** (vaxt), **görk** (ibrət), **suç** (təqsir), **öc** (qisas), **gənəşmək** (məsləhətləşmək), **cılxa** (xalis) və s. və i.a.

«*Erməni yağuları Vətənimizə hücum edəndə doğma yurda qayıtdım*» («Azadlıq» qəzeti, 16 yanvar 1996-cı il), «*Hakimiyyətin ilk çağlarında Qorbaçov qoşunu oradan çıxartdı*» (Yenə orada), «*Ən gözəl görk olub-keçənlərdir*» («Azadlıq» qəzeti, 27 mart 1996-cı il), «*Subyektin suçsuzluğu faktına söykənərək bu aktı azadlığaqəsd adlandırmaq olardı*» («Azadlıq» qəzeti, 15 fevral 1996-cı il) və s.

Canlı danışiq dilinə bu cür müracibəti davam etdirmək lazımdır. İkicə misal: qatıq, süd, yağ, şor... hazırlanan müəssisəyə «**Süd məhsulları kombinatı**» (ruscadakı «**Комбинат молочных продуктов**»dan kalka), həmin məhsulların satıldığı yerə «**Süd məhsulları mağazası**» deyirik. Halbuki canlı danışiq dilimizdə həmin anlayışı dəqiq bildirən, gözəl səslənən, yığcam «**ağartı**» sözü var: «**Ağartı kombinatı**», «**Ağartı mağazası (dükanı)**».

Marşrut taksilərində yazılıb: «**Gediş haqqı 500 manat**» (**Цена проезда 500 манатов**). Qiymət əmtəəyə və xidmətə aiddir. Gediş isə nə əmtəədir, nə də xidmət. Bəs necə yazmalı? Uşağımızı evdən bir yerə göndərəndə ona «*gedişin qiyməti*»ni yox, **yolpulu** veririk. Avtobuslarda da elə bu gür yazmaq lazımdır: «**Yolpulu 500 manatdır**» (Avtobusdan söz düşmüşkən bir fikrimizi də bildirək. Sərnişinlərin 99 faizi sürücüyə belə müraciət edir: «**Ostanovkada saxlayın!**» «*Ostanovka*» sözü ilə işimiz yoxdur, varvarizmlər haqqında çox yazılıb. Biz də buna ötəri münasibətimizi bildirəcəyik. Bəs «*saxlamaq*»? Deyə bilərsiniz: bu ki öz sözü müdür. Bəli, öz sözü müdür, amma yerində işlənməyib. «*Saxlamaq*» sözünün mayasında uzunmüddətliklik var. Maşını haradasa saxlayıb bir neçə saatlığa, bir neçə günlüyə, hətta bir neçə aylığa harayasa getmək olar, amma dayanacaqda düşmək üçün «*Saxlayın!*» yox, «**Əyləyin!**» demək lazımdır).

Vağzallarda sərnəşinlərin əşyalarını müvəqqəti saxlamaq üçün xüsusi yer olur. Buna rusca *Кamera хранения* deyirlər. Biz də həmin birləşməni elə o cür kalka etmişik: *saxlama kamerası*. Canlı danışq dilində bunun uğurlu qarşılığı «*saxlanç yer*»dir.

Canlı danışq dilindən istifadənin bir forması da arxaizmlərə yeni məzmun verib onların ömrünü uzatmaqdır. Elm və texnikanın inkişafı ilə bağlı, əvvəllər primitiv vasitələrlə görülən bir sıra işlər indi avtomatlaşdırılıb, kompüterləşdirilib, amma dəyişən işin mahiyyəti yox, icra üsulu, texnologiyasıdır. Pambığı, yunu, pələni (xam ipəyi) ipə, yaxud sapa çevirmək üçün nənələrimiz cəhrədən istifadə ediblər. İndi həmin işi xüsusi dəzqahlar görür. Bizcə, «*əyirici dəzqah*» («*прядильный станок*») birləşməsini «cəhrə» sözü ilə əvəz etmək olar (Anadolu türkcəsində avtomobillə «*araba*», alışqana «*çaxmaq*» deyirlər).

4.1.4. Dialekt və şivələrdən sözalma.

Yada salaq ki, bir vaxtlar Səməd Vurğun bu qaynaqdan ədəbi dilimizə "*sayrışmaq*" ("*мерцать*") kimi çox uğurlu bir söz gətirib:

*Bakının sayrışan ulduzlarından,
Çadrasız, boyasız türk qızlarından...
Salam gətirmişəm hüzuruna mən,
Bu gündən, gələcək qərinələrdən.*

Sonralar bizdə bu zəngin xəzinəyə bir qədər biganəlik yaranıb və yeni söz sorağı ilə daha çox rus dilinə üz tutmuşuq. İndinin özündə də ədəbi dilimizdə çatışmayan xeyli söz var ki, onları dialektlərimizdən gətirə bilərik. Məsələn, ruscadakı "подслушать" felinin qarşılığı kimi "gizlicə (xəlvətçə) qulaq asmaq", "окружить" felinin ("окружение" isiminin) qarşılığı kimi "dövrələtmək, mühasirəyə almaq, əhatə etmək, araya almaq (dövrələtmə, dövrəyə alma, mühasirəyə alma) yozumlarını işlədirik²⁴. Dialektlərimizdə hər iki anlayışın çox uğurlu ifadə forması var: *подслушать* - *dinşətmək*; *окружить* - *qotarmaq* (*подслушивание* - *dinşətmə*, *окружение* - *qotarğa*).

4.1.5. Başqa dillərdən sözalma

Dili zənginləşdirməyin ən geniş yayılmış üsuludur. Bəzən bu prosesə hədsiz püs münasibət duyulur, lakin milli-professional jurnalistikamızın banisi Həsən bəy Zərdabinin hələ XIX əsrin ikinci yarısında yazdığı kimi, "dil elə bir şeydir ki, onu öz halında saxlamaq mümkün deyil. Elə ki, qaranlıq otağın qapısı açıldı, qeyri tayfalar ilə gediş-gəliş artdı, artıq şeylər ələ gəldi və adətlər dəyişildi, təzə sözlərin qədri günü-gündən artacaqdır. Belə sözlərin artmasının dilə zərəri yoxdur, xeyiri

²⁴Русско-азербайджанский словарь в 3 т.т., т.2, Баку, 1991, с. 515, 299.

var, çünki o sözlər tərəqqi etməyə səbəb olur".

Rus dilinin təcrübəsi göstərir ki, başqa dillərdən söz almaqla hətta müstəqil milli dil də yaratmaq mümkündür. Rus dilinin alınma sözlərinin heç də hamısını əhatə etməyən, daha çox qədim yunan və latın dillərindən əxz olunmuş əcnəbi sözlər lüğətində 20 minə yaxın söz var.

Bu gün Azərbaycan türkcəsində işlənən, çoxumuzun rus sözləri kimi tanıdığımız alınmaların da əksəriyyəti rus dili vasitəsi ilə Qərbi Avropa dillərindən gəlib. Dilimizdə sözalma prosesi olub, var və olacaq. Məsələ burasındadır ki, əcnəbi sözlər, bir qayda olaraq, əcnəbi əşyalarla (proseslərlə) birlikdə alınır və onlara qurama "milli" adlar vermək cəhdi də uğursuzluqla nəticələnir, həmin sözlərə yalnız bir qrup ziyalının nitqində rast gəlirik. Təkcə onlar "*холодильник*"ə "*soyuducu*", "*остановка*"ya "*dayanacaq*" deyir.

Başqa dillərdən alınmış zəruri sözləri ilk dəfə qəzet səhifəsinə çıxararkən hökmən onların açımını vermək lazımdır. Həsən bəy Zərdəbi "Əkinçi" qəzetində xeyli alınma söz işlədir və onların hər birinin nə olduğunu oxuculara anladır: "*Məlumdur ki, indi olan Osmanlı davasında torped (torpedo - red.) çox iş görür. Torped bir su keçirməyən dəmir qutudur ki, onun içini barıt ilə doldurub dəryaya atırlar, onun üstə puçları var ki, gəmi üzən zaman o puçlara dəyəndə torped atılıb gəmi*

ni para-para edir"²⁵.

İndiki qəzetçilərimiz də yazılarında *invoys*, *prolonqasiya* kimi əcnəbi sözləri gen-bol işlədir, lakin Həsən bəydən fərqli olaraq onların şərhini verməyi özlərinə rəva bilmirlər:

"Tütün məmulatlarına gömrük rüsumları da malın *invoys* qiymətinə deyil, həcminə tətbiq edilir"; "Bu sənədin *prolonqasiya*sının uzanması sürücülərin yol fonduna vergilər verməsini təsbit edir" ("Azadlıq", 9.02.2001).

Birinci cümlədə *invoys qiyməti* ifadəsini işlətmək o qədər də vacib deyil, çünki onun Azərbaycan türkcəsində daha yaxşı səslənən qarşılığı var - *qaimə qiyməti*. Yox, *invoys* sözü müəllifin hədsiz xoşuna gəlibsə, heç olmasa onun izahını verməli idi. İkinci cümlədə isə sözün mənasının aydın olmaması ilə yanaşı, yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz "təkrarlama" (pleonazm) səhvi də var. Belə ki, *prolonqasiya* sözünün etimologiyası latıncadan tərcümədə *uzatmaq* deməkdir. İndi o hüquq termini kimi işlənir və açımı belədir: «*Müqavilənin, sazişin, borcun, vekselin və s. fəaliyyət müddətinin uzadılması*»²⁶. Buna görə də qəzətdən misal gətirdiyimiz həmin cümlədə *uzanması* sözünü ixtisara salıb, sadəcə, *bu sənədin prolonqasiyası* yazmaq daha düzgün olardı.

²⁵«Əkinçi» qəzeti, 1877, № 15.

²⁶Словарь иностранных слов, с. 412.

Eyni, yaxud yaxınmənalı ar layışları bildirmək üçün müxtəlif əcnəbi dillərdən alınmış sözlər öz aralarında, həm də onların dilimizdəki milli qarşılıqlığı ilə sinonimlər sırası yaradır və adətən, bunların hər biri nüəyyən məqamda işlənir.

Məsələn, ərəbcədən alınmış *aləm* və *dünya*, farscadan alınmış *cahan* sözləri heç də həmişə bir-birini əvəzləyə bilmir: *dünya müharibəsi*, *cahan müharibəsi* deyirik, *aləm müharibəsi* demirik. *Heyvanlar aləmi* deyirik, *heyvanlar cahanı* demirik və s.

Eyni qaydada, *günah*, *təqsir*, *suç* sözləri arasında da mənə çalarları var, lakin biz, nədənsə, onların fərqiə varmırıq.

Günah din terminidir, yəni insanın yalnız Tanrı yanında günahı ola bilər, bəndələrin bir-birinə münasibətində isə *təqsir* və *suç* deyimlərindən istifadə edilməlidir.

Kütləvi informasiya vasitələrində isə, bir qayda olaraq, *günah* və *günahkar* sözləri *təqsir*, *müqəssir*, *suç*, *suçlu* mənalarında işlədilir.

Bəzən bu cür sinonimlər sırasından bir söze üstünlük verib leksikamıza daxil etsək də, onun kənarda qoyduğumuz qarşılıqlığı daha çevik olur və kütləvi danışığın, demək olar, şəriksiz predmetinə çevrilir. Misal üçün, ərəbcədən alınmış *əməliyyat* sözünü ədəbi dilə daxil etsək də, danışiq dilində latıncadan gəlmiş *operasiya* sözü daha çox işlənir.

Hesab edirik ki, or u və bu tipli bir çox sözü ədəbi dilə qəbul etmək lazımdır. Həmin sözdən yaranmış *operator*, *operativ* kəlmələrini qəbul edib onların "ana"sını qapı arxasında qoymaq hansı məntiqə söykənir?

Başqa dildən söz alarkən üç əsas cəhətə diqqət yetirməliyik:

1) Yuxarıda göstərilən qaynaqlar da nəzərə alınmaqla həmin sözlərin dilimizdə uğurlu qarşılığı olmasın;

2) Alınan söz inkişafı dillərin çoxunda işlənsin, yeni beynəlmiləl termin statusu qazansın;

3) Diləyatımlı olsun, asan deyilsin.

Anadolu türkcəsindən və başqa türklərin (türkmənlərin, qaqazların, tatarların, özbəklərin, qazaxların və s.) leksikasından sözlər alınması göstərilən üsullar sırasında, bir növ, orta yer tutur. Belə ki, türk dillərindən sözalma prosesinə həm ümumtürk klassikasından, həm ümumtürk folklorundan, həm dialektlərdən sözalma kimi, həm də indi haqqında danışacağımız qrammatik yolla sözyaratma prosesi kimi baxmaq olar.

Məsələn, "*quzey*", "*güney*" sayağı bir qrup söz var ki, onlara həm türk dillərinin bir çoxunda, həm klassik ədəbiyyatın ızda, həm folklorumuzda, həm də bəzi dialektlərimizdə rast gəlinir.

Son illər Anadolu türkcəsindən xeyli söz almışıq. Onlardan bir neçəsinin (məsələn, *özəl*, *özəlləş-*

mə, dəstək və s.) xüsusi əhəmiyyəti var, çünki onların heç birinin türkcəmizdə uğurlu qarşılığı yoxdur və uzun müddət tamam başqa anlamlı variantlardan bəhrələnməyə məcbur olmuşuq. Məsəl üçün, *частный* sözünü *şəxsi* kimi tərcümə etmişik, halbuki *şəxsi* sözü başqa anlayış bildirən *личный* sözünün ekvivalentidir. Yaxud *поддержка* sözü. Onu əvvəllər *müdafiə, himayə* kimi verirdik və bunların heç biri həmin anlayışı *dəstək* qədər dəqiq əks etdirmirdi.

4.2. Qrammatik üsulla söz yaradıcılığı

Dilimizi zənginləşdirməkdə ən səmərəli yol morfoloji üsulla söz yaratmaqdan, yəni leksik (sözdüzəldici) şəkilçiləri fəallaşdırmaqdan - verimsiz (qeyri-məhsuldar) şəkilçiləri verimli (məhsuldar) şəkilçilərə çevirməkdən ibarətdir. Bu yol Cəfər Cabbarlının, Rəsul Rzanın və onların davamçılarının yoludur. C.Cabbarlı U.Şekspirin "Hamlet" faciəsini dilimizə çevirərkən oradakı məşhur "**To be or not to be?**" (Ruscası: **быть или не быть?**) sualını necə tərcümə etmək barədə uzun müddət düşünmüş və nəhayət, "**Olum, ya ölüm?**" variantının üstündə dayanmışdır.

Həmin hadisəni nəzərdə tutaraq R.Rza "Müləhizələr" adlı məqaləsində haqlı olaraq soruşurdu: "*Olmaq* sözü var, *ölmək* sözü var. Hansı məntiqlə

olum sözünü rədd edib *ölüm* sözünü lətməliyik?"²⁷.

R.Rza özü də həmin yolla gedərək, yeni *-im* şəkilçisini çevikləşdirərək *duymaqdan duyum*, *dməkdən deyim*, *görməkdən görüm* kimi sözlər yaradıb, yaxud nə vaxtsa dilimizdə işlənmiş bu tipli sözləri lüğət tərkibimizin fəal bölümünə qaytarıb.

Son vaxtlar ədəbi dilimizdə, o sıradan KİV leksikasında bu qəliblə yaradılmış xeyli sözə rast gəlik: *yayım* (*вещание*), *durum* (*состояние*), *qurum* (*организация, формирование*), *çatım* (*доступ*) və s.

Şəkilçilər vasitəsilə yeni söz düzəldərkən qrammatikamızın qaydalarını, dilimizin sözyaratma təcrübəsini hökmən nəzərə almalıyıq. Dildə analoqu olmayan sözlər yaratmaq olmaz. Yaratsaq da, dil onları qəbul etməyəcək. Hər qrup sözdüzəldici şəkilçi sözün müəyyən forması ilə birləşir və konkret leksik yük daşıyır. Yuxarıda gördüyümüz kimi, *-im* şəkilçisi yalnız fel kökünə (ikinci şəxsin əmr formasına) artırılır. Bu prinsipi pozaraq həmin şəkilçini başqa nitq hissəsi ilə birləşdirmək, bir qayda olaraq, uğursuzluğa gətirir.

XX əsrin son onilliyində Azərbaycan qəzetlərində *müstəqil* sözünün əvəzinə Anadolu türkcəsindən alınmış "*bağimsız*" sözünə tez-tez rast gəlinirdi. Sonralar onun işlənmə tezliyi tədricən azalaraq, de-

²⁷ «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 20 may 1983-cü il.

mək olar, tamamilə sıradan çıxdı. Səbəbi də bu idi ki, həmin sözü yaradarkən türk dilinin sözyaratma qaydalarına məhəl qoyulmayıb - "-ım" şəkilçisi fel kökünə deyil, isimə (*bağ* sözünə) artırılıb. Ona görə də Azərbaycan türkcəsi *müstəqil* sözünü yenidən öz işlək leksikasına daxil etdi. Həmin dövrdə bunu anlayın, lakin *müstəqil* sözünün dildən çıxmasına tərəfdar olan bəzi jurnalistlər *bağımsız* əvəzinə (çoqları onu "**baxımsız**"la qarışdırırdılar) *bağlamsız* sözünü işlədirdilər:

*Bu, yalnız bir istəkdən - ölkəmizi və onun TV-sini **bağlamsız** görmək arzusundan irəli gəlir* ("Müxalifət", 14.02.1996).

Yön isiminə -*üm* şəkilçisi artırmaq yolu ilə hələ sovet dövründə *yönüm*, *peşə yönümü* (*профессиональная ориентация*) deyimləri yaradılıb. Halbuki burada həmin şəkilçiyə ehtiyac yoxdur. Təkcə ona görə yox ki, "-*üm*" isimə artırılıb, həm də ona görə ki, həmin şəkilçi *yön* sözünün mənasını dəyişdirə bilməyərək əlavə yükə çevirilib. *Yönüm* əvəzinə sadəcə olaraq *yön* (*peşə yönümü* əvəzinə *peşə yönü*) işlətsək, heç nə itirmərik, əksinə, yığcamlıq və dəqiqlik qazanarıq.

Əvvəllər ədəbi dilimizdə fel kökünə -*m* (-*am*, -*əm*) şəkilçisi artırmaqla düzəlmiş bircə sözə rast gəlinirdi: *inam* (*inan* felinin sonundakı *n* tələffüzün tələbi ilə ixtisara düşüb). İndi KİV dilində bu yolla düzəldilmiş xeyli söz işlənir: *anlam*, *yaşam*, *dönəm*,

bağlam(sız) və s.

"İkinci qrup - şəxsiyyət yox, ideya ətrafında cəmləşərək Azərbaycanın milli müstəqilliyini, geniş anlamda bütövlüyünü müdafiə edən informasiya vasitələrindən ibarətdir" ("Azadlıq", 6.01.1996); "1995-ci ildə Azərbaycanın siyasi yaşamı, demək olar, bütövlükdə parlamentə seçki ətrafında fırlanıb" ("Yeni Müsavat", 8.12.1995); "Kreditlər yeni dönəmdə hansı ölçülərə söykənməlidir?" ("Azadlıq", 8.02.1996).

Qayda pozuntusu ilə yaradılmış sözlərdən biri də "*başqan*"dır. Türk dilində *-qan (-kən)* şəkilçisi yalnız bir qrup ikihecalı fel kökünə artırılaraq isim yox, sifət əmələ gətirir: *çalış+qan, sürüş+kən, unut+qan*. *Başqan* sözündə isə o, isimə ("*baş*"a), özü də birhecalı isimə əlavə olunub və yalnız *Müsavat başqanı* ifadəsində rəsmi "vətəndaşlıq hüququ" qazanıb.

Eyni vəziyyət *çimərlik* sözündə də müşahidə edilir. Bilindiyi kimi, *-lıq (-lik, -luq, -lük)* şəkilçisi isimə, sifətə və sayə artırılır, sayca çox olan konkret cansız isimlərlə birləşdikdə onlara *çox olan yer* anlamı verir: *daş+lıq, gil+lik, kol+luq, gül+lük* və s. *Çimərlik* sözündə isə *-lik* şəkilçisi *çimmək* feilin müzare gələcək zamanına artırılıb. *Çimərlik* sözü o vaxt qanuni yolla yaradılmış hesab edilərdi ki, plyajda çimən adamlara *çimərlər* deyiləydi, yəni əvvəl *çimər* isimini yaradıb ədəbi dilə daxil et-

mək və yalnız bu proses tam başa çatandan sonra *çimərlik* sözünü düzəltmək lazım idi. Eyni qaydada təyyarəyə "uçar" deməmiş təyyarə limanına *uçarlıq* demək olmaz.

Çimmək felindən *çimilən yer (plyaj)* mənasında isim düzəltmək üçün *düşərgə* sözünün qəlibindən istifadə etmək olardı: *çimər+gə*. Eyni qaydada başqa sözlər də yaratmaq mümkündür: *enər+gə* (*носодочная площадка*), *geyər+gə* (*раздевалка*), *döndər+gə* (*баранка, рулевое колесо, штурвал*)...

Canlı danışıq dilində və dialektlərimizdə bu qayda ilə yaranmış bir neçə söz var: *qaytar+qa* (atı döndərmək və əyləmək üçün atlının əldə tutduğu qoşa qayış. Danışıq dilində *qantarğa* deyilir), *görər+gə* (toydan bir müddət sonra qız evinin adamlarının gəlini görmək üçün getdikləri yer - oğlan evi. Danışıqda *görəlgə* kimi işlənir), *tutar+qa* (аргумент, держатель).

Morfoloji (sintaktik-morfoloji) yolla düzəlmiş bir sıra başqa sözlər də son dönəmin KİV dilində işlənməkdədir: *açıqca* (открытка), *bölgə* (зона, регион), *bulmaca* (кроссворд), *əşənək* (сквозняк), *yalınca* (босоножки), *yetərsay* (кворум), *görsəniş* (təzahür), *oyundas* (tərəfi-müqabil), *soyqırım* (реносид), *tərəfdaş* (partnyor), *umacaq* (təmənna) və s.

V. VİZUAL NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ORFOQRAFIYA

Jurnalistin vizual nitq mədəniyyətinin mühüm tərkib hissələrindən biri də orfoqrafiya ilə bağlıdır. *"Orfoqrafiya sözlərin və onların bütün qrammatik formalarının düzgün yazılışını müəyyənləşdirir və təsbit edir"*²⁸, fonetika, morfologiya və ənənənin vəhdəti prinsipinə söykənir, yəni ayrı-ayrı hərflərin, söz kökünün və ona artırılan müxtəlif növ şəkilçilərin, durğu işarələrinin, sətirüstü qrafemlərin tarixən cilalanmış qrammatik qaydalar əsasında yazılmasını nəzarətdə saxlayır. Orfoqrafiya, bir növ, qələm dünyasının konstitusiyasıdır, onun əsas, məntiqi müddəalarına əməl etmək yazarların borcudur. Amma bir məsələ də var ki, nə konstitusiya maddələri, nə orfoqrafiya qaydaları göydən nazil olmuş əhkam deyil. Onları da insan hazırlayıb və insanın hazırladığı şeylərin zaman-zaman təkmilləşməsinə həmişə ehtiyac duyulur və bu cür təkmilləşdirmə işini ilk növbədə, zəmanənin, o cümlədən dilin çağdaş tarixini yazan jurnalistlər, publisistlər görməli, sonra onların praktikasını professional dilçilər ümumiləşdirib elm süzgəcindən keçirməli, məqbul olanları, məntiqə söykənənləri qəbul, məqbul olmayanları isə rədd etməlidirlər.

²⁸Müasir Azərbaycan dili, c.1, Bakı, Elm, 1978, s.69.

Bu deyilənlərdən çıxış edərək biz burada yalnız üç məsələyə - qüvvədə olan «Orfoqrafiya qaydaları» ilə «Orfoqrafiya lüğəti» arasındakı uyğunsuzluqlara, mövcud orfoqrafiya qaydalarından bəzilərinin mətbuatda kütləvi surətdə pozulması hallarına, bir də orfoqrafiya ilə təsbit olunmuş, lakin illərdən bəri mübahisələr doğuran, polemika obyektinə çevirilən yazılış qaydalarına münasibət bildirmək istəyirik.

5.1. Azərbaycan dili orfoqrafiya qaydalarının və orfoqrafiya lüğətlərinin tarixinə qısa baxış

Azərbaycan türkcəsi orfoqrafiya qaydalarının və lüğətlərinin tərtibinə dair müzakirələr 4 dövrü əhatə edir:

1. Ərəb əlifbasından istifadə edildiyi dövr (Qədim zamanlardan 1926-cı ilə qədər);
2. Latin qrafikası əsasında birinci dəfə yaradılmış yeni əlifba dövrü (1926-1939-cu illər);
3. Kiril (rus) qrafikası əsasında yaradılmış əlifba dövrü (1940-1992-ci illər);
4. Latin qrafikası əsasında ikinci dəfə yaradılmış əlifba dövrü (1992-ci ildən indiyədək).

1-ci dövr, əsasən, ərəb əlifbasının dilimizə uyğun olmamasının əsaslandırılması və onun dəyişdirilməsi uğrunda mübarizə dövrüdür. Burada iki nəfərin xidmətlərini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Bun-

lardan biri böyük mütəffəkkir Mirzə Fətəli Axundzadə, o biri isə tanınmış pədaqoq Mahmudbəyovdur. M. F. Axundzadənin uzunmüddətli mübarizəsi onun sağlığında bir nəticə verməsə də, sənralar əlifbamızın təkmilləşməsində mühüm rol oynamışdır. M. Mahmudbəyov 1908-ci ildə (beş nəfər müəllim yoldaşı ilə birlikdə) «İkinci il» adlı dərslik, 1911-ci ildə isə «İmlamız» kitabını yazmışdır. Bu mənbələrdə Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası ilə bağlı dəyərli fikirlər var. «M. Mahmudbəyov M. F. Axundovdan fərqli olaraq morfoloji prinsipə üstünlük verir və göstərir ki, imla qaydaları yaratmaq işində tələffüz əsas ola bilməz. O, saitlərin ardıcıl işlənməsini, eləcə də sözlərdə ahəng qanununun gözlənilməsini bir prinsip kimi irəli sürür ki, bu fikirlər indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir»²⁹.

II dövr Azərbaycan türk dilinin orfoqrafiyası məsələsinin geniş müzakirəsi və ilk imla qaydalarının qəbulu ilə səciyyəvidir. «1926-cı ildə I Ümumittifaq Türkologiya qurultayında orfoqrafiya məsələsinə də xüsusi yer verilmişdi. Azərbaycanda, demək olar ki, bütün mətbuat növlərində - «Kommunist», «Yeni yol», «Gənc işçi» və s. qəzetlərdə, «Molla Nəsrəddin», «Maarif və mədəniyyət» jurnallarında orfoqrafya məsələsi daimi müzakirə

²⁹Müasir Azərbaycan dili, c.1, s.72.

obyektinə çevrilmişdi. Aparılan mübahisə və müzakirələrə yekun vurmaq məqsədilə 1928-ci ildə I Azərbaycan imla konfransı çağırılır»³⁰. 1929-cu ildə həmin konfransda qəbul olunaraq Dövlət Elm Şurasının və Maarif Komissarlığının Kollegiyasında təsdiqlənmiş «Azərbaycan dilinin imla lüğəti və imla qaydaları» Vəli Xulufunun imzası ilə nəşr olunur. 1931-ci ildə II imla konfransı keçirilir, burada yeni «Qaydalar» qəbul olunur və 1936-cı ildə çap edilir.

3-cü dövr. Kiril əlifbası əsasında yaradılmış yeni Azərbaycan əlifbasına keçdikdən sonra 1940-cı ildə ilk yeni orfoqrafiya qaydaları və lüğəti nəşr olunur. 1954-cü ildə «Qaydalar»ın yeni, təkmilləşdirilmiş variantı çap edilir.

1955-ci ilin yayında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasında S. Vurğunun sədrliyi ilə keçirilmiş orfoqrafiya müşavirəsində respublikanın tanınmış alimləri, yazıçıları, müəllimləri qiymətli təkliflər irəli sürürlər. 14 nəfərlik (Səməd Vurğun, Mirzə İbrahimov, Məmməd Arif Dadaşzadə, Məmmədəğa Şirəliyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Cəfər Xəndan Hacıyev, Mir Calal Paşayev və b.) komissiya təşkil olunur. Komissiya «Qaydalar»da edilən dəyişikliklərə və təshihlərə yenidən baxır və 1957-ci ilin aprelində M. İbrahimovun sədrlik etdiyi

³⁰Müasir Azərbaycan dili, c.1, s.72-73

müşavirənin müzakirəsinə verir. Qəbul olunmuş layihə 1957-ci il sentyabrın 4-də «Kommunist», «Azərbaycan müəllimi», «Azərbaycan gəncləri», «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetlərində müzakirə üçün dərc olunur, 1958-ci ildə orfoqrafiya qaydaları, 1960-cı ildə isə orfoqrafiya lüğəti çap edilir³¹. Lüğətin 1975-ci ildə kitab şəklində buraxılmış artırılmış və təkmilləşdirilmiş 3-cü nəşri 2004-cü ilə-dək qüvvədə olmuşdur.

4-cü dövr Azərbaycan Respublikasının müstəqillik illərini əhatə edir. 1992-ci ildə Azərbaycan əlifbasının latın qrafikası əsasında yenidən tərtibi və tədricən Kiril əlifbasından latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir.

2001-ci il iyunun 18-də verilmiş Prezident fərmanına əsasən, həmin il avqustun 1-dən bütövlükdə latın qrafikasına keçildi və 2004-cü ildə yeni orfoqrafiya qaydaları və orfoqrafiya lüğəti işıq üzə gördü. Təəssüf ki, bu işdə tələsikliyə və müəyyən səhlənkarlığa yol verildiyindən «Qaydalar»la «Lüğət» arasında bir sıra uyğunsuzluqlar müşahidə olunur (Bu barədə bir qədər sonra danışılacaq).

³¹Geniş məlumat üçün bax: Müasir Azərbaycan dili, c.1, s.69-82.

5.2. Bir orfoqrafiya qaydasının mətbuatda pozulmasına dair

Vizual nitqdə ən geniş yayılmış orfoqrafiya pozuntularından biri *-dır* (*-dir*, *-dur*, *-dür*) şəxs (xəbərlik) şəkilçisinin sonunda *r* samitinin yazılmamasıdır:

"*Bunun özü ... uğurlu sonluqdu*"; "*Elə bil qələbəlikdi*"; "*Bu, ... göydəndüşmə fürsətdi*", "*Diplomatik cəhdlərdə Ermənistan daha fəaldı*" ("*Azadlıq*", 9.02.2001) və s.

Bəzi jurnalistlər bu səhvi yazıya ağırlıq gətirməmək, vizual dili audiodilə yaxınlaşdırmaq cəhdi ilə bağlayırlar. Prinsip etibarilə biz də bu prosesin əleyhinə deyilik, amma bir şərtlə ki, həmin "yüngülləşdirmə" sözün semantikasının hər hansı dərəcədə dəyişməsi ilə nəticələnməsin.

Bəllidir ki, dilimizdə *-dır* (*-dir*, *-dur*, *-dür*) şəxs (xəbərlik) şəkilçisi, bir də *idi* bağlaması (hissəciyi, köməkçi feli) var. Bunların başlıca fərqi artırıldığı sözə verdiyi zaman anlayışı ilə bağlıdır, yəni *-dır* şəkilçisi üslubi cəhətdən yaxın keçmiş (*gəlmişdir*) və indiki (*vardır*) zamanları bildirdiyi halda, *idi* uzaq keçmişin indiki (ovaxtkı) zamanını bildirir (*gəlmiş idi*, *var idi*). *İdi* bağlaması çox zaman sözlərə *-dı* (*-di*, *-du*, *-dü*) formasında qoşulur (*gəlmişdi*, *vardı*). Buna görə də yazıda *-dır* şəkilçisinin son saitinin ixtisar olunması onun avtomatik olaraq *idi*

bağlamasına çevrilməsi ilə nəticələnir və sözün bildiriyi zaman anlayışı dəyişilir. Deməli, misal gətirilən *sonluqdu, qələbəlikdi, fürsətdi, fəaldı* sözlərini oxucu haqlı olaraq *sonluq idi, qələbəlik idi, fürsət idi, fəal idi* kimi qavraya bilər.

5.3. «Orfoqrafiya qaydaları» ilə «Orfoqrafiya lüğəti» arasında bəzi uyğunsuzluqlar haqqında

Vizual nitqdə müşahidə olunan bir para dolaşıqlıqlar, bir qədər əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, mövcud orfoqrafiya qaydalarının və orfoqrafiya lüğətinin vahid prinsipə söykənməməsidir.

«Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu»na əsasən, orfoqrafiya lüğəti 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq təkrar nəşr edilməlidir. Əminik ki, müvafiq qurumlar bu qeydlərimizi kitabın növbəti buraxılışında nəzərə alacaqlar (Bununla bağlı, «Azərbaycan» qəzetinin 1 aprel 2005-ci il tarixli nömrəsində də çıxışı etmişik):

1. «Qaydalar»ın 5-ci bəndində oxuyuruq: «*Birinci hecasındakı samiti həm n, həm də m ilə deyilən sözlər n ilə yazılır: anbar, qənbər, zənbil, günbəz, sünbül, şənbə.*

Kombayn, kombinat, kömbə, pambıq sözləri istisnadır».

Son cümlədən belə çıxır ki, bu tipli cəmi 4 söz

m ilə yazılır. Bəs lüğətdə verilmiş **tambur, tamburin, müşəmbə, vampir** kimi xeyli söz necə, istisnadır, yoxsa yox?

İkinci tərəfdən isə, dilimizdə qrafik cəhətdən bir-birinə yaxın, lakin mənaca tam fərqli sözlər də var ki, onları eyni qəlibə salmaq olmaz. Məsələn, **Qənbər və Qəmbər**. *Qənbər* sözünün müxtəlif yozumları mövcuddur: çaydaşı, xəlifə Əlinin qulunun adı, torağay quşu³². *Qəmbər* isə *qəm yükü, qəm daşıyan* deməkdir. Müsavat başqanı İsa Qəmbər soyadının etimologiyası ilə bağlı deyib:

“*Qəmbər* sözünün təkcə *qəm yükü daşıyan* anlamında işləndiyini birmənalı qəbul etmək istəməzdim. Bu kəlmənin müxtəlif yozumları mümkündür. Mənim diqqətimi bir variant daha çox çəkir: "Kitabi-Dədə Qorqud"da "Bəybura" adı var. *Bura, börü* qədim türkcədə *qurd* deməkdir. Mənə elə gəlir ki, *Qəmbər* sözü *Qambura* sözünün bir az dəyişmiş, ərəb adlarına uyğunlaşdırılmış formasıdır. *Qam* qədim türklərdə şamanın adlarından biridir. Bu baxımdan, *Qəmbər* sözünü *Şaman-Qurd* anlayışına gələn söz kimi də şərh etmək olar”³³.

2. «Qaydalar»ın 6-cı bəndində deyilir: «*Əslində sonu qoşa samitlə bitən (sonu sözü artıqdır - N.Ə.) iki və ya çoxhecalı sözlər bir samitlə yazılır: eks-pres, kilovat, kiloqram, konqres, metal, mühüm,*

³²Bax: Mirzəyev O. Adlarımız, Bakı, 1986, s. 61-62.

³³«Müxalifət» qəzeti, 23 iyun 1999-cu il.

proses, sərhəd, hüsnxət».

Lüğətdə isə **ekspres** sözü **ekspres** kimi verilmişdir (s. 195).

3. «Qaydalar»ın 10-cu bəndi (s. 7): «*Əsli h samitli alınma sözlər h ilə yazılır: Heyne, hektar, Hegal, hegemon, hidrogen, himn, hospital, hotel*».

Amma hansı səbəbdənsə «Lüğət»də **herb** yox, **gerb** (polyakca: **herb**), **hokkey** yox, **xokkey** (ingiliscə: **hockey**), **hetman** yox, **getman** (polyakca: **hetman**) və s. verilib. Alman dilindən alınmış **qalstuk** sözü orijinalda **halstuch** kimi yazılır (**hals** - boyun, **tuch** - mahud) və **halstux** kimi oxunur. Bizim orfoqrafiya lüğətində isə o, **qalstuk** kimi verilmişdir.

4. «Qaydalar»ın 12-ci bəndi: «*Əsli q samitli alınma sözlər incə saitli hecalarda g ilə yazılır: ...gigiyena...*».

Bildirmək istəyirik ki, **gigiyena** sözünün əsli **q** ilə deyil, **h** ilə yazılır (yunanca: **hygiēna**). Deməli, onun barəsində 10-cu bənddə danışılmalı və **higiyena** şəkilində yazılmalı olduğu göstərilməli idi.

5. «Qaydalar»ın 15-ci bəndi: «*İki sait arasında gələn qoşa samitlər qoşa samitlə yazılır: ballada, kassa...*». Bu qaydaya əsasən, latıncadan alınmış **appellatio** sözü **appelyasiya**, fransızcadan alınmış **cassette** sözü **kasset**, **massage** sözü **massaj**, **chaussee** sözü **şosse** kimi yazılmalıdır, amma «Lüğət»də bu sözlər **apelyasiya**, **kaset**, **masaj**, **şosse** kimi verilib.

Həmin bəndin «Qeyd» hissəsi: «*Gruppa, antena, tonna... sözləri aşağıdakı kimi yazılır: grup, anten, ton...*».

«Lüğət»in 43-cü səhifəsində isə yazılıb: **ante-na**.

6. «Qaydalar»ın 16-cı bəndində **-vari** şəkilçisi ilə düzələn sözlərin belə yazılmalı olduğu göstərilir: **buynuzvari, qalxanvari, yüngülvari, üzükvari**. «Lüğət»də isə bu sözlərin hamısı və **-vari** ilə bitən bütün başqa sözlərin şəkilçisi **-vari** kimi verilib: **buynuzvari, halqavari...**

7. «Lüğət»in bir yerində *kompyuter* (səh. 346), başqa bir yerində isə (səh. 457) *minikompüter* yazılıb. Hansına inanaq?

8. «Lüğət»də **şeir** və ondan düzəlmiş başqa sözlər əlifba sırası pozulmaqla verilib və s. və i. a. (Yeri gəlmişkən: əvvəllər **şe'r** kimi yazılan bu söz indi apostrofun ləğvi ilə bağlı **şeir** kimi verilsə də, onunla eyni quruluşlu «**fe'l**» sözü yeni orfoqrafiya lüğətində feil kimi yox, **fel** kimi verilib).

5.4. Səsdüşümü hərfdüşümünə çevirməməlidir

Vizual nitqdə dolaşılıq yaraqlan məsələlərdən biri də fonetik hadisələrlə, xüsusən də səsdüşümü (eliziya) ilə bağlıdır. Belə ki, 1) təzi ikihecalı sözlərə (sinif, oğul, fikir, şəkil və s.) saillə başlanan

şəkilçi artıranda ikinci hecedəki sait, 2) saillə bitən bir sözə (Əli, Ağa Mirzə...) saillə başlanan başqa söz bitişdirib mürəkkəb söz əmələ gətirəndə isə birinci sözün son sait düşür. Əlbəttə, bu, dilimizə xas olan təbii hadisədir, amma təbii olmayan odur ki, bəzi fonetik hadisələr nitqin yalnız şifahi formasına şamil edildiyi halda, nədənsə, səsdüşümü yazılı nitqə də aid edilir və beləliklə də müəyyən məntiqsizlik yaranır. Məsələn, *dərinlik* sözü assimilyasiya nəticəsində *dərinlik* kimi deyilsə də, yazıda ilkin formasını (*dərinlik*) saxlayır, lakin bəlli olmayan səbəbə görə səsdüşümü orfoepiya predmeti olmaqdan çıxıb orfoqrafiyanın predmetinə çevrilir: *sinif-sinfin, sətir - sətrə* və s.

Hesab edirik ki, sözlər yazılarkən onların kökləri (leksik məna bildirən hissələri) təhrif olunmamalı, ilkin - lüğəvi formasını saxlamalıdır (Unutmayaq ki, türk dili iltisafı dildir və o, fleksiya məruz qalmamalıdır). Gəlin *oğlu, çevrə, sinfin, sətrə, orda, burda* sözlərini kök və şəkilçiyə ayıraq: **oğl+u, çevr+ə, sinf+in, sətr+ə, or+da, bur+da**. Axı dilimizə aid lüğətlərin heç birində *oğl, çevr, sinf, sətr, or, bur* sözləri yoxdur və bunlar heç bir leksik məna bildirmir.

Səsdüşümünün yazıda əks olunması bəzən hətta sözün mənasının tam dəyişməsi ilə nəticələnir. Misal üçün, *xeyir* sözünə yönlük hal şəkilçisi artırılıb yazırıq: *Gecəniz xeyrə qalsın*. Beləliklə, müsbət

mənəli *xeyir* sözü *yox* mənası bildirən *xeyr* kəlməsinə çevirilir və xoş söz demək istədiyimiz əziz adama yoxluq arzulayırıq.

Mürəkkəb sözlər şəkilində olan adlarla bağlı lap gülünc vəziyyət yaranıb: "Əli"ni "əl"ə (Əli + ağa = Əlağa), "Vəli"ni "vəl"ə (Vəli + ağa = Vəlağa), "Ağa"nı "ağ"ə (Ağa + Əli = Ağəli) çeviririk.

Məlumdur ki, *əkbar* - *böyük*, *övsət* - *ortancıl*, *əsgər* - *kiçik* deməkdir. Bəzi valideynlər imam Əliyə (598-661) sonsuz hörmət əlaməti olaraq böyük oğullarına **Əliəkbar** (böyük Əli), ortancıl oğullarına **Əliövsət** (ortancıl Əli), kiçik oullarına isə **Əliəsgər** (kiçik Əli) adı qoyurlar, orfoqrafiyamız isə səsdüşümü hadisəsi əsasında böyük Əlini "böyük əl" (Ələkbər), ortancıl Əlini "ortancıl əl" (Əlövsət), kiçik Əlini isə "kiçik əl" (Ələsgər) formasına salır və beləliklə, həmin adlar öz müqəddəsliyini, ilkin təyinatını itirir.

Başqa bir məsələ. Orfoqrafiyamıza görə, *bu*, *o* işarə əvəzlilikləri zaman bildirən sözlərdən əvvəl yazıldıqda da aid olduğu sözdən ayrı yazılır. Professor Zemfira xanım Verdiyeva məqalələrinin birində³⁴ *bu gün* ifadəsinin bitişik, yəni **bugün** formasında yazılmasını təklif edib. Biz də bu fikirə tərəfdar çıxırıq və əlavə etmək istəyirik ki, təkəcə *bu gün* *yox*, butipli ifadələrin hamısı vaxt anlayışı bildirən-

³⁴Nitq mədəniyyəti məsələləri, Bakı, 1988, s. 51-58.

də (zaman zərfi olanda) bitişik (**buay, buil, busaat, buhəftə, ogün, osaat** və s.), birinci növ təyini söz birləşməsi olanda (*ay, il, saat, həftə, gün* sözləri cümlənin mübtədasi, yaxud tamamlığı yerində çıxış edəndə) ayrı yazılsa, daha qanunauyğun olar.

MİSALLAR

<i>BİTİŞİK</i>	<i>AYRI</i>
<i>Bugün hava xoşdur.</i>	<i>Bu gün başqa günlərə bənzəməz.</i>
<i>Buay 50 yaşım tamam olur.</i>	<i>Bu ay 31 gündən ibarətdir.</i>
<i>Gözlə, busaat gəlirəm.</i>	<i>Bu saat mənə çox uzun göründü.</i>
<i>Buhəftə işim çoxdur.</i>	<i>Bu həftə keçən həftədən uğurlu oldu.</i>
<i>Ogün sizə getmişdim.</i>	<i>O gün getsin, gəlməsin.</i>
<i>Atam osaat yanıma gəldi.</i>	<i>O saat gün qədər uzun keçdi.</i>

5.5. Vizual nitq mədəniyyəti və apostrof

Bilindiyi kimi, dilimizə ərəbcədən daxil olmuş bir para sözlərdə *e*, *ə* və *ö* saitlərinin uzun, bəzi sözlərdə isə hecalar arasındakı qeyri-standart bölgünün yerini və sonrakı saitin aydın deyilməli olduğunu bildirmək üçün uzun müddət xüsusi sətirüstü işarədən - apostrofdan (') istifadə olunub.

Apostrofun yazıda saxlanılıb-saxlanılmaması XX əsrdə həmişə müzakirə obyektinə olub və burada 3 mövqə görünüb:

1. Apostrof lazım deyil;
2. Lazımdır;
3. Yalnız klassik ədəbiyyatdakı sözlərdə lazımdır.

Ardı-arası kəsilməyən mübahisələrdən, müzakirələrdən sonra indi əlifbamızda apostrof işarəsi yoxdur. Bəs bundan əvvəl vəziyyət necə idi?

Azərbaycan dilinin 1975-ci ildə çapdan çıxmış orfoqrafiya lüğətində 100-ə yaxın sözdə saiddən (*mə'lum*, *mö'min*, *şö'bə* və s.), təxminən 20 sözdə isə samiddən (*bid'ət*, *məş'əl*, *hey'ət* və s.) sonra apostrof var idi (eyni kökdən yaranmış düzəltmə və mürəkkəb sözlər bu sayə daxil deyil, yəni *və'd*, *və'də*, *və'dəbaşı*, *və'dələşmə*, *və'dələşmək*" kimi sözlər bir söz sayılıb).

Bu sözlərdən təxminən 30-u (*e'dadi*, *e'zaz*, *e'raf*,

zilqə'də, mə'kurat və s.) müasir dilimizdə işlənmiş, təxminən 60 sözdə (*və'd, mə'rəkə, mə'rifət, mö'tə-rizə* və s.) apostrof formal xarakter daşıyır, yəni sa- itin uzun tələffüz olunmasına xidmət etmirdi (Apo- stroflu və apostrofsuz sözləri bir-birindən ayırmaq çətin olduğundan bir para müəlliflər çox vaxt bu işarəni *qəbul, əyani, yəqin* sözlərində də qoyur, on- ları *qə'bul, ə'yani, yaxud əya'ni, yə'qin* formasında yazırdılar. Həqiqətən də, apostrofla yazılan *mə'rifət* sözündəki birinci ə apostrofsuz yazılan *qəbul* sözündəki ə-dən az uzanır ki, çox uzanmır). Cəmi 4 sözdə apostrofun qoyulmaması kontekstdən kənar- da mənanın dəyişilməsinə səbəb olurdu: *bə'zən* (arabir) - *bəzən*(mək); *ə'yan* (zadəgan) - *əyan* (ay- dın); *nə'rə* (hayqırtı) - *nərə* (balıq); *sə'y* (çalışma, cəhd) - *səy* (ağılsız). 2-ci qrupa daxil olanların əsas tutarqası da məhz bu sözlər idi. Göründüyü kimi, apostrofun lazımsızlığı fikirini irəli sürənlər və on- ları dəstəkləyənlər başqalarına nisbətən daha çox haqlı idilər, lakin 2-ci və 3-cü qruplara daxil olanla- rın da narahatlığını anlamaq çətin deyildi. Dərs və- saitinin bundan əvvəlki nəşrində hər üç mövqeni ümumiləşdirib təklif etmişdik ki, apostrof bir işarə kimi dilimizin qrafikasında qalsın, lakin sözlərin bir qisimi (*vəd, istefa, mə'rəkə, rəy* və s.) apostrofsuz yazılsın, bir qisim apostroflu sözlər tədricən onların milli sinonimləri ilə əvəzlənsin (*sə'y göstərmək*

- *çalışmaq*), mənası dəyişilən 3 sözdə (*bə'zən, ə'yan, nə'rə*) və Avropa dillərindəki bir sıra soyadlarda (*d'Annunsio, d'Artanyan, O'Neyl, O'Henri* və s.) apostrof saxlanılsın.

Hesab edirdik ki, apostrofu başqa bir məqamda da tətbiq etmək lazımdır. Fikirimizi aydınlaşdırmaq üçün iki cümləyə nəzər salaq:

"Alman almanı yerə çırpdı"; "Kəndzaburo Oe'nin əsərlərində bəşəri problemlər qoyulub".

Birinci cümlənin ikinci sözünün kökünü kontekstdən kənarında müəyyənləşdirmək mümkün olmadığından oxucu onu iki mənada qavrayır: 1. Alman **alma**+nı (meyvəni) yerə çırpdı; 2. Alman **alman**+ı (soydaşını) yerə çırpdı (Bu hal bir sıra başqa sözlərdə də yarana bilər: **mədə**+nin - **mədən**+in, **ara**+nın - **aran**+ın, **tara**+nın - **taran**+ın və s.). İkinci cümlədə isə Yaponiya yazıçısının soyadı Azərbaycanda geniş yayılmadığından oxucuların çoxu hətta kontekst daxilində belə həmin soyadın orijinalda necə (**Oe**, yoxsa **Oen**) olduğunu tapmaqda çətinlik çəkirlər. Göstərilən cümlələr belə yazılsa, anlaşılmazlıq dərhal aradan qalxar:

1. "Alman **alma**'nı yerə çırpdı", yaxud "Alman **alman**'ı yerə çırpdı";

2. Kəndzaburo **Oe**'nin əsərlərində bəşəri problemlər qoyulub.

Yeri gəlmişkən deyək ki, apostrofun lazımı mə-

qamlarda söz kökünü şəkilçilərdən ayırmaq funksiyasından Anadolu türkcəsində çoxdan istifadə olunur³⁵.

5.6. Bitişik, ayrı, yoxsa defislə?

Yazının bütün, yaxud əksər problemlərini əhatə edə bilən vahid prinsipin mövcudluğunu orfoqrafiya məsələləri ilə məşğul olan dilçilər həmişə ideal sayıblar və indi də belədir. Təəssüf ki, elə orfoqrafların özləri, bir tərəfdən belə bir prinsipin işlənilib-hazırlanmasına biganəlik göstərir, başqa tərəfdən isə, çox zaman mövcud prinsipə də sonacan əməl etmir, yazıb-oxuyanları bir sıra dilemmalar (dilemlər) qarşısında qoyurlar.

Misal olaraq, *əks* sözünün iştirakı ilə yaranmış mürəkkəb isimlərin yazılışını göstərə bilərik. "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüəti"ndə bu cür 60 sözdən yalnız 7-si (*əksağırlıq, əksalışma, əksyanma, əksoyun, əksqoşulma, əksişarəli, əksəndaz*) bitişik, qalanları isə defislə (*əks-atom, əks-əlaqə, əks-zərbə* və s.) yazılıb³⁶. Eyni qayda ilə "Bitişik, yoxsa ayrı?" adlanan lüğətdə də (1987) eynitipli 44 sözdən 43-ü defislə verilib (s. 85-86). Sual olunur: **nəyə görə qrammatik cəhətdən bir-birindən heç nə ilə seçilməyən "əksağırlıq" bitişik, "əks-**

³⁵ Bax: Rəsulov Ə., Rüstəmov R. Türk dili, Bakı, 1991, s.19.

³⁶ Bax: Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı, 2004, s. 209-210.

atom" defislə yazılmalıdır?

Belə sözlərdən bir neçəsinin heç bir lüğətdə olmaması isə onların ayrı yazıldığına işarədir.

Hesab edirik ki, bu cür sözlərin defislə yazılmasının məntiqi əsası yoxdur. Onlardan bir bölümü, yəni birinci növ təyini söz birləşməsi olanlar ayrı (əks tərəf, əks istiqamət, əks fikir və s.), bir vurğu ilə deyilib mürəkkəb isim olanlar isə (əkshücum, əkstəblğiət, əkssədə, əksəlaqə və s.) bitişik yazılmalıdır.

Eyni fikiri *maksi*, *midi*, *mini* ilə düzəlmiş sözlərə də aidd etmək olar. «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti»ndə *maksi* ilə düzəlmiş 2 (*maksi-palto*, *maksi-yubka*), *midi* ilə düzəlmiş 1 (*midi-yubka*), *mini* ilə düzəlmiş 9 söz var. Bu 12 sözdən 6-sı defislə, 6-sı isə bitişik yazılıb.

"Bitişik, yoxsa ayrı?" lüğətində *maksi* və *midi* ilə düzəlmiş 6 (*maksi-yubka*, *maksi-paltar*, *maksi-palto*, *midi-yubka*, *midi-paltar*, *midi-palto*), *mini* ilə düzəlmiş 14 söz var və onların hamısı defislə yazılıb. Bilindiyi kimi, *maksi* - böyük, *midi* - orta, *mini* - kiçik deməkdir. Biz bunları sifət kimi qəbul ediriksə, ayrı, ön şəkilçi (*pristavka*) kimi qəbul ediriksə, bitişik yazmalıyıq, çünki dilimizdəki ön şəkilçilərin əksəriyyəti (*qeyri* və *kont.* istisna olmaqla) bitişik yazılır: *antisanitariya*, *bixəbər*, *narahat*, *prototip* və s.

Bunun əvəzinə defisdən başqa bir məqamda -

əvvəlki iki və daha artıq sözün sonrakı bir sözlə bir-başə bağlı olduğunu göstərmək üçün - istifadə edil-sə, daha yaxşı olar. Məsələn, rus dilindəki iki ifadə - 1) "*Независимость и борьба за национальную культуру*" və 2) "*Борьба за независимость и национальную культуру*" - dilimizə eyni cür tərcümə olunur: "*Müstəqillik və milli mədəniyyət uğrunda mübarizə*". Bu cür ikimənəlilik-dən qaçmaq, ikinci halda *uğrunda* qoşmasının həm də *müstəqillik* sözünə aid olduğunu bildirməkdən ötrü defis işarəsindən bəhrələnmək mümkündür: 1) "*Müstəqillik və milli mədəniyyət uğrunda mübarizə*", 2) "*Müstəqillik və milli mədəniyyət uğrunda mübarizə*".

Sovet dövründə rus dili vasitəsilə elmi leksika-mıza keçmiş bəzi terminlərin - "boze-zərrəcik-lər"nin, "fermi-səviyyə"nin, "furye-spektrosko-piya"nın və s. defisə yazılmasını da düzgün hesab etmək olmazdı. Boze, Fermi, Furye tanınmış alim-lərdir və onların soyadları rus dilində hallənmayan isimlər qrupuna daxildir. B.Z.Bukçina və L.P.Kala-kutskayanın yazdıqları kimi, "prepozitiv vəziyyətdə şəxs adının hal formalarının olmaması onun müəyyən isimlə defis vasitəsilə birləşdirilməsini diktə edir". Deməli, bu cür terminlər Azərbaycan türkcəsində defislə deyil, təyini söz birləşməsi kimi verilməlidir: *Boze zərrəcikləri*, *Fermi səviyyəsi*, *Furye spektroskopiyası* və s. Son lüğətbə bu sözlər

haqlı olaraq verilməyib.

Beləliklə, vizual nitq mədəniyyətinin bir sıra problemlərini nəzərdən keçirdik. Əlbəttə, tələbələr bunların heç birini ehkam kimi qəbul etməməlidirlər. Sadəcə, biz onlara və bu məsələlərlə məşğul olan mütəxəssislərə düşünmək üçün material verdik ki, auditoriyalarda və elmi məclislərdə polemikaya girişib dilimizin saflaşmasına, zənginləşməsinə çalışsınlar.

VI. AUDIO- VƏ AUDIOVİZUAL NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSASLARI

Deyildiyi kimi, nitqin göstərilən növləri arasındakı başlıca fərq fikirin hansı vasitələrlə ifadə olunmasında özünü göstərir. Yazılı nitqdə fikir yalnız qrafik şəkildə, yəni yazılı sözlərlə, şifahi nitqdə verbal qaydada (səslənən sözlərlə və jestlərlə), VN-də sözlərlə, illüstrasiyalarla və tərtibat elementləri ilə, AN-də sözlərlə və səs effektləri ilə, AVN-də isə həm də görüntü ilə çatdırılır.

Adi (şifahi və yazılı) nitqin düsturu $N = F + D$, o birilərininki isə müvafiq olaraq $VN = F + VD$ (vizual dil), $AN = F + AD$ (audiodil), $AVN = F + AVD$ (audiovizual dil) şəkilində yazılır.

VD-də və AD-də bütün hallarda söz aparıcı rol oynayır, AVD-də isə iki əsas komponentdən hansının - sözün, yoxsa görüntünün üstünlük təşkil etməsi təqdim olunan fikirin (materialın) xarakterindən, janrından və s. asılıdır (Bu bərdə bir qədər sonra).

Mütəxəssislərin əksəriyyətinin fikircə, söz-görüntü-səs effektləri kontrapunktunda aparıcı rol sözə məxsusdur. *"Ekranada, yaxud kadr arxasında danışığ, söz monoloqu varsa, kadrdağı təsvir sözün mənasına nəzərən ikinci dərəcəli olur. Kadrda mənasına görə birinci dərəcəli yeri söz tutur. Beləliklə, insan-səssiz kinonun seyrçisi-danışan şəxs görüntünü qəbul edərkən tamaşaçıdan*

çox dinləyiciyə çevirilir"³⁷.

Fikiri ifadə edərkən başqa komponentlərlə müqayisədə sözün aparıcı mövqedə olması uzun illərdən bəri nitq mədəniyyəti problemlərinin daha çox şifahi söz kontekstində araşdırılmasına, «nitq» anlayışı altında yalnız danışığın nəzərdə tutulmasına səbəb olub. Bu, ümumi linqvistik baxımdan məqbul sayılsa da, "jurnalistin nitq mədəniyyəti" məfhumu bir qədər fərqli yanaşma tələb edir.

Məsələ burasındadır ki, jurnalist təkcə hansısa fikiri ifadə etmir, həm də onu formalaşdırır, istiqamətləndirir, hər fikir vahidinə müvafiq gələn dil vahidi seçir, lazımı söz, yaxud ifadə çatışmayanda onu "yaratmağa", yəni yuxarıda göstərdiyimiz qaynaqlardan axtarıb tapmağa, əməkdaşı olduğu informasiya kanalının tələblərinə uyğun forma və metodlar tətbiq etməyə çalışır.

6.1. Audionitq mədəniyyətinin əsasları

Audionitq mədəniyyətinin məntiqi əsasları ilə vizual nitq mədəniyyətinin məntiqi əsasları, yəni faktların seçilib toplanması, onların dəqiqliyinə nail olunması arasındakı fərq çox kiçikdir və əsasən, toplanmış faktların gələcəkdə hansı informasiya vasitəsi ilə yayılacağına əvvəlcədən, hələ materi-

³⁷ Светлана С.В. Телевизионная речь: функции и структура. Москва, 1976, с. 16.

al toplanarkən nəzərə alınmasından ibarətdir. Qəzet jurnalisti bloknöt və diktofolla "silahlanıb" gələcək yazısının vizual tərəflərini ürəyində götür-qoy edirsə, radio jurnalisti daha çox onun efir həlli ilə, faktlara münasib audiodil vasitələri seçilməsi ilə yaşayır.

Audionitq forma, səslənmə etibarilə həm adi (loru), həm vizual, həm də audiovizual nitqdən fərqlənir.

6.1.1. Audionitq və adi (loru) danışıq

1. Adi (loru) danışıq əksər hallarda dialoq, yəni iki nəfərin söhbəti formasında olur, qeyri-rəsmi şəraitdə keçir, mövzusu, əsasən, məişət məsələləri ilə məhdudlaşır, söz və ifadə seçiminə, cümlələrin quruluşuna, söz sırasına və s. xüsusi fikir verilmir, terminlərdən, elmi istilahlardan yalnız müstəsna hallarda istifadə edilir. Burada heç bir pitik (şparqalka), çıxış mətni, tezis olmur. Danışan tərəflər pyes replikalarını xatırladan qırıq-qırıq, yarımçıq cümlələr işlədirlər və s.

Radio verilişlərinin mətnləri isə əvvəlcədən hazırlanır, redaktə olunur, məzmununa uyğun musiqi parçaları, səs effektləri ilə «qovuşdurulur» və bütün bu proseslər başa çatandan sonra maqnit lentinə yazılır, montaj vasitəsilə «ütülənir».

2. Loru danışıqda monoloq olmur, danışan və

dinləyən tərəflər üzbaşurət dayanır, tez-tez rollarını dəyişirlər. Elmi ədəbiyyatda buna «aksial ünsiyyət» deyilir [«Axis» latınca «ox» deməkdir. Oxun iti ucu növbə ilə danışan şəxsdən dinləyən şəxsə doğru yönəlir: (↔)].

Radio vasitəsilə yaradılan ünsiyyət isə «retial ünsiyyət» adlanır. «Rete» «tor» deməkdir. Torunu dənizə atan balıqçı konkret olaraq hansı balıqları tutacağını əvvəlcədən bilmədiyi kimi, retial ünsiyyət yaradan jurnalist də onun verilişini konkret olaraq kimlərin dinləyəcəyini bilmir. Bu, bir növ, ünvan-sız, kütləvi auditoriyaya yönəlmiş nitqdır. Buna görə də radio proqramları elə hazırlanmalıdır ki, onları xəyali auditoriyanı təşkil edən hər bir kəs (kişi də, qadın da; uşaq da, böyük də; savadlı da, savadsız da) anlayıb dərk edə bilsin, verilən informasiyadan maksimum faydalansın.

Radioda həm monoloq (bir nəfərin danışığı), həm dialoq (iki nəfərin söhbəti), həm də poliloq (üç və daha artıq adamın söhbəti) olur. Amma bütövlükdə (studiya-auditoriya miqyasında) götürdükdə audionitq monoloji nitqdır. Studiyada neçə nəfərin söhbət etməsindən asılı olmayaraq tam halda proqram dinləyicilər üçün nəzərdə tutulduğundan veriliş iştirakçıları birinci (danışan), auditoriya isə ikinci (dinləyən) tərəf kimi çıxış edir. Buna dialoji (poliloji) monoloq da demək olar.

3. Loru danışıda söhbətədaşların fikirlərinin

qavranılmasında mimikanın və jestlərin də (mimika və jestlərdən irəlidə danışacağıq) rolu böyükdür. Audionitqdə isə tərəflər bir-birilərini görmədiyindən mimikanın, jestlərin funksiyasını, səmimiyyətin dərəcəsini dinləyicinin duyumu gerçəkləşdirir. Ona görə də bu cəhətlər radio ilə çıxış edən adamın səs tonunda əksini tapmalı, audiodilin imkanları (söz, musiqi, montaj və səs effektləri) hesabına danışan tərəfin, mücərrəd də olsa, obrazı yaradılmalıdır. Bu, radiojurnalistikanın ən vacib və çətin problemlərindən biridir.

4. Aksial ünsiyyətlə retial radio ünsiyyəti arasındakı fərqlərdən biri də leksikanın seçilməsində özünü göstərir. İki fərd öz aralarında danışarkən tərəflərin münasibətindən, intellektual səviyyələrindən, danışığın mövzusunda asılı olaraq müxtəlif səpkili sözlər (o cümlədən söyüş, təhqir, jarqon və s.) də işlədə bilirlər. Amma radio jurnalisti həmişə dinləyicinin dostu, yaxın adamı rolunda çıxış edir, dəqiq, aydın, yığcam və əlbəttə, səmimi danışığı ilə onu öz dediklərinə inandırmağa, auditoriyanın rəğbətini qazanmağa çalışır ki, ona gələcəkdə də qulas asan tapsın. Radio kommunikatoru ümummill, ümumbəşəri əxlaq və peşə etikası çərçivəsindən kənara çıxa bilməz. Radio jurnalisti öz nümunəvi çıxışı ilə həm də dinləyicilərin estetik zövqlərini formalaşdırır, onların söz ehtiyatlarını artırır, səmimi danışmağın yollarını öyrədir ki, on-

lar öz aralarında danışanda da əndazəni aşmasınlar.

5. Ümumxalq dili müxtəlif dialekt, şivə və ləhcələrdən ibarətdir. Şəkiddə söhbət edən iki nəfərdən, yaxud ömründə ilk dəfə radioda çıxış etməyə dəvət alınmış şəkildən (naxçıvanlıdan, gədəbəylidən və s.) heç kəs tələb edə bilməz ki, onlar öz ata-baba tələffüz ənənələrini bir tərəfə atıb ədəbi dilin bütün tələblərinə cavab verən ölçülü-biçili bir tərzdə danışsınlar, hər dəqiqəbaşı bir-birilərdən üzr istəsinlər və s. Radio jurnalisti isə məhz ədəbi dildə danışmalı, musiqili, ahəngdar türk dilimizin bütün incəliklərindən, şəhd-şirəsindən bəhrələnməyi bacarmalıdır. Radio (həm də televiziya) üçün bölgələrdən reportyor seçərkən hökmən onun diksiyasına, ədəbi tələffüz qaydalarına nə dərəcədə əməl etdiyinə diqqət yetirmək lazımdır. Ölkəmizin bəzi yerlərində sakinlər danışq səslərini düzgün tələffüz edə bilmirlər. Həmin yerlərdən (məsələn, Naxçıvandan) reportyor seçərkən bunu nəzərə almaq lazımdır ki, **görə** əvəzinə **cörə**, **kilaqram** əvəzinə **çiloqram**, **tərkibində** əvəzinə **tərçibində**, **kimyəvi** əvəzinə **çimyəvi** və s. deməsin.

6.1.2. Audionitq və vizual nitq

Radioda istifadə olunan janrların əksəriyyəti mətbuatdan gəlsə də, onlar zaman keçdikcə radio-nun özəlliklərinə adaptasiya olunaraq orijinal forma

almışlar. Televiziya meydana gələnə qədər radio müsahibə və reportaj kimi canlı, çevik janrları az qala mətbuatın əlindən almaq səviyyəsinə gəlib çatmışdı, çünki radio onun təbiəti bu janrların dinamikasına çox uyğun gəlirdi. Televiziya publisistikası formalaşandan sonra görüntünün üstünlüyü sayəsində bu birincilik onun tərəfinə keçdi.

Radio janrları mətbuat janrlarından müəyyən qədər aralansa da, ələfinin bir çox xüsusiyyətlərini saxlayıb. Məsələn, xüsusən informasiya proqramlarındakı cümlələr qəzet variantından, demək olar ki, fərqlənmir. Hər ikisində eyni tələblərə («Kim nə vaxt harada nəyi necə edib» sualına konkret, lakonik cavab) söykəndiyi üçün cümlələrin uzunluğu da, sintaktik quruluşu da təxminən eyni olur. Sadəcə, radio xəbərləri daha canlı etmək üçün səs effektlərindən bəhrələnərək müəyyən qədər üstünlük qazanır.

Ümumiyyətlə, radionun bütün uğurları, çoxsaylı müasir informasiya vasitələri sırasında onun ömürünü uzadan başlıca cəhət audiosəsin imkanlarından nə dərəcədə istifadə olunması ilə bağlıdır. Radioda getmiş ən yaxşı verilişlərin mətnləri zaman-zaman qəzetlərdə, jurnallarda, kitablarda çap olunur, amma onların heç biri radiodakı canlı verilişin effektini vermir. Bütün deyilənləri kağıza köçürmək mümkün olsa da, canlı sözlə yazılmış söz arasında böyük bir uçurum duyulur.

Radio ilə mətbuatın fərqi təkcə birincinin akustik, o birinin isə vizual vasitə olmasından ibarət deyil. Radio həm də qəzetə nisbətən dünyanın yaxın-uzaq nöqtələrində yaşayan milyardlarla dinləyiciyə həmin anda birbaşa müraciət edə bilməsi ilə seçilir.

6.1.3. Radioda söz seçimi

Radio «dil açdığı» gündən «böyük kor» ayamasını daşıyır. Lakin müdriklərdən birinin yazdığı kimi, radionun korluğu dahi adamların düşüncəyə gözlərini yummağına bənzəyir. Onlar görmək istədikləri şeyi təxəyyülün gözü ilə daha yaxşı görmək üçün kirpiklərini qapayırlar.

Fotoaparət, radio, kino, televiziya meydana gəlməzdən əvvəl və hətta sonra da dahi sənətkarlar-yazıçılar konkret fikiri ifadə etməklə yanaşı, yaratdıqları bədii obrazların sözlə «şəkillərini də çəkiblər». Sözün obraz, təsvir yaratmaq gücü çox böyükdür. Rəssamlar Nizaminin, Füzulinin, Xətəinin və başqa qələm ustalarının əsərlərinə illüstrasiyaları məhz onların öz sözləri əsasında çəkirlər. Məsələn, Cəlil Məmmədquluzadənin sözlə təsvir etdiyi Xudayar bəyin şəkilini çəkməyə nə var ki:

«Xudayar bəyin ancaq otuz yeddi, otuz səkkiz sinni olar; artıq olmaz bəlkə əskik ola. Boyu uca-dı, çox uca-dı... Saqqalı, qaşları tünd qaradı. Üzü

də qaradı, çox qaradı. Gözləri lap qaradı, bir tikə ağ yoxdu gözlərində. Belə ki, bəzi vaxt Xudayar bəy papağını basır gözünün önünə: papaq qara, gözlər qara, üz qara. Papağın altından gözlər elə işarır ki, adamın canına vahimə ötürür. Pəs deyəsən ki, çim altından qurbağa baxır.

Bunlar hamısı ölər. Xudayar bəyin bir böyük qüsuru var. Burunu əyridi; əyridi, amma pis əyridi. Əyri də var, əyri də var. Mən çox gözəllər görmüşəm ki, burunları əyridi, amma Xudayar bəyin burunu pis əyridi. Burununun yuxarı tərəfində bir sümük dikəlib. Sümük düzdü, amma aşağısının əti xoruz pipiyi kimi düşüb sol yana...»³⁸.

İndi isə təsəvvür edin ki, bu parçanı radioda aktyorlardan biri aram-aram oxuyur, mətnə uyğun ahəstə musiqi çalınır, Danabaş kəndinin ab-havasını yaradan səs effektlərindən istifadə olunur, Xudayar bəyin audioobrazı yaradılır. Təsir tamam başqadır.

Radio verilişləri üçün sözlər xüsusi seçilməlidir. Bu cəhətdən Azərbaycan jurnalistlərinin bəxti gətirib. Dilimizdə sait-samit, samit-sait növbələşməsi var, ahəng qanunu var, xüsusi musiqi var, vurğu, adətən, sözün eyni (son) hecasına düşür.

Texniki vasitələr olmadan belə, tək-cə söz seçimi

³⁸Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 6 cildə, I cild, Bakı, 1983, s. 12-13.

ilə istənilən səs effektini yaratmaq olur. Aşiq Ələsgərin «Düşdü» qoşmasında ç-ş növbələşməsi ilə yaradılmış bircə misranı deməklə bulaq şırıltısına qulaq asmaq mümkündür:

Çərşənbə axşamı çeşmə başında...

Azərbaycan türkcəsi bəlkə də yeganə dildir ki, məzmunu xələl gətirmədən, onu daha da dərinləşdirməklə misilsiz təcnislər, dodaqdəyməzlər, diltəpənməzlər yaradılır, çağlayan çayların, aşıb-daşan sellərin nəritisi, gurultusu şeirə qovuşur:

Qışda dağlar ağ geyinər, yaz qara,

Sağ dəstinlə ağ kağıza yaz qara.

Əsər yellər, qəhr eyləyər yaz qara,

Coşar çaylar, gələr sellər çatacat!..

Bu dildə hətta müasir metal texnikanın cırıltısını da, çaxnaşmasını da vermək çətilik törətmir:

Car çəkir çarxların çaxnaşığı səsi,

Car çəkir, qışqırır nəhəng motorlar...

(Səməd Vurğun)

Bir çox ölkələrin, o sıradan Rusiyanın efir jurnalistləri bu baxımdan əziyyət çəkirlər. Başqa dillərdən söz toplamaqla süni surətdə yaradılmış rus dilində gah qalaq-qalaq samit (вздох, вздутъ), gah da qalaq-qalaq sait («Не у Аэлиты, а у Иоанна», «Бои у Аустерлица») bir yerə toplaşib deyilməsi mümkün olmayan cümlələr düzəldir, vurğu hər an bir hecadan o biri hecaya qonur, bir-birinin arxasınca düzölmüş çətin tələffüz olunan **з, с, в, х, ж,**

ш, щ, ч, ц samitləri qulaqları cırmaqlayır:

«А здесь, на Охотском побережье, было со-
вершенно всё иначе. Здесь красноватые ирисы
зазывали шмелей желтизной сердцевины, куд-
рявившиеся саранки свешивали тяжелые под-
вестки тычинок, и вот среди жарких черных
песков широкими клубами возник шиповник».

Rusiyalı mütəxəssislərin özlərinin də etiraf et-
dikləri kimi, onların dilində ən çox çətinlik yaradan
пхф, жгж, нкх, двм, бвб kimi samit birləşmələri-
nin tələffüzüdür³⁹. Azərbaycan türkcəsində bu pro-
blem, demək olar ki, yoxdur.

Audionitqdə səslər tək-cə söz daxilində deyil,
cümlədəki sözlər arasında da elə düzülməlidir ki,
həm asan tələffüz olunsun, həm də sözlər ardıcıl
deyilərkən onların qovuşuğundan başqa mənalər
verən xoşagəlməz ifadələr alınmasın (*eşşəyə mindi*,
eşşəy əmind...).

Radio verilisinin məzmununu auditoriyaya çat-
dırmalı olan adam (diktör, aparıcı) mətnlə əvvəlcə-
dən yaxından tanış olmalı, pis səslənən sözləri və
söz qovuşuqlarını onların daha uğurlu sinonimləri
ilə əvəz etməli, sintaqmaları (cümlədə birnəfəse
deyilməli olan söz qruplarını) xüsusi işarə ilə qeyd
etməlidir ki, mikrofon qarşısında çıxılmaz vəziy-
yətdə qalmasın.

³⁹Вах: Зарва М. Слово в эфире: о языке и стиле радиопередач.
Москва, 1977, с. 141.

6.2. Audiovizual nitq mədəniyyətinin əsasları

| Televiziya jurnalisti həm vizual, həm də audio-nitqin xüsusiyyətlərini yaxşı bilməlidir. Qəzetin vizuallığı ilə radionun audioluğu birləşərək audiovizual nitqi meydana gətirir. Əsas çətinlik də elə bu birləşmədə, sözün, təsvirin və başqa effektlərin kontrapunktunu yaratmaqdadır. Bunlardan ilk ikisi (söz və təsvir) televiziya dilinin əsas vahidləridir.

Ümumiyyətlə, «televiziya dili» anlayışını işlətməyə zəmin varmı? Televiziya nitqinin tanınmış araşdırıcısı S.V.Svetana yazır: «Həmin suala bir şərtlə müsbət cavab vermək mümkündür ki, televiziya sahmana salınmış kommunikativ sistem kimi qəbul olunsun. Bu zaman bir məsələni dəqiqləşdirmək vacibdir. Televiziyanın daxili strukturu müxtəlif semiotik elementlərin qovuşması nəticəsində yaranır. Öz inkişafında radio və kinematoqrafiya ilə bağlı olan televiziya prinsipcə müxtəlif olan iki semiotik sistem - təsvir və söz - "yaşayır"»⁴⁰.

Bir qədər semiotika barədə. Yunanca *işarə, əlamət* deməkdir. Təbii və süni dillərdə işarələrin və işarə sistemlərinin xassələrini öyrənən elm sahəsidir. Burada işarə sistemlərindən ən mühümü olan təbii dil etalon kimi qəbul edilir. «Semiotikanın obyektlərinə hər yerdə - dildə, riyaziyyatda, bədii

⁴⁰Светана С.В. Телевизионная речь: функции и структура, Москва, 1976. с. 14.

ədəbiyyatda, ayrıca götürülmüş ədəbi əsərdə, arxitekturada, mənzilin planlaşdırılmasında, ailənin təşkilində, şüuraltı proseslərdə, heyvanların, bitkilərin həyatında rast gəlmək olar. Lakin hər yerdə onun bilavasitə predmeti işarələr sistemidir. Harada olur-olsun, cəmiyyətdəmi, yaxud insandamı (onun orqanizmində, təfəkküründə və psixikasında), işarə sistemləri semiotikanın predmetidir»⁴¹.

Bu baxımdan yanaşanda televiziya nitqi bütövlükdə semiotikanın xüsusi araşdırma obyektii olmalıdır. Belə ki, burada bütün sahələrə aid işarə sistemləri ilə rastlaşırıq.

Ekran jurnalistikasında mühüm məsələlərdən biri, deyildi ki, sözlə təsvirin nisbətidir. Bu bərədə çox yazılıb. Həmin araşdırmaları ümumiləşdirsək, belə nəticəyə gələ bilərik ki, sözlə təsvir arasında bir sıra amillərdən asılı olaraq konkret vəzifə, funksiya bölgüsü aparılmalıdır. Fotoaparat da, kino- və telekamera da obyektin yalnız üz tərəfini, gözlə görünən hissəsini əks etdirir, onun «astarına», daxili aləminə nüfuz edə bilmir. Sözlə təsvirin nisbətindən danışanda məhz bunu nəzərə almaq lazımdır: söz ekranda göstərilənləri təkrarlamamalı, fikirin görünməyən tərəfini, mahiyyətini açmalıdır. «Bizim filmlər, məcazi desək, hədsiz sinxron olduğu üçün aşağıdakı iki haldan heç birində heç nə

⁴¹ Семиотика, Москва, 1983, с. 5.

itirmir: ya televizorun səsini al, ya da ekranı qaralt. Sözlə təsvir, mətnlə montaj arasındakı əlaqələr o vaxt verimli olur ki, onların funksiyaları toqquşmasın... Sözlə təsvirin unisonu⁴² yox, kontrapunkt - obrazın yaradılmasına asan və tez çatmağa imkan verən yol budur»⁴³.

Teleqramlarda materialın xarakterindən, kommunikatorun niyyətindən, verilişlərin janrından və s. asılı olaraq sözlə təsvir arasındakı nisbət üç səviyyədə ola bilər:

- 1) Söz çoxluq təşkil edir, yəni görüntü minimumdur;
- 2) Görüntü çoxluq təşkil edir, söz ya heç olmur, ya da az olur;
- 3) Sözlə görüntünün nisbəti təxminən bərabər olur.

AVN-in ümumi həcmi ni valid (bir) götürsək, bunu cədvəldə belə əks etdirmək mümkündür (S - söz; G - görüntü):

S	G
0,9	0,1
0,0	1,0
0,5	0,5

⁴²Unison kontrapunktun antonimi olan musiqi terminidir. Bir neçə müstəqil melodiyanın, səsin eyni vaxtda eşidilməsi ilə ahəng bütövlüyü yaratmaq deməkdir.

⁴³Телевидение и радиовещание, 1971, № 4, с. 14.

Sözün çoxluq təşkil etdiyi 1-ci halda auditoriya daha çox və daha müxtəlif (nominativ, kommunikativ, sosial, estetik, ekspressiv-üslubi) informasiya alır⁴⁴. Bu səviyyədən xəbərlərin oxunuşunda (ekranda yalnız aparıcı görünür), müsahibələrdə (yalnız söhbətdaşlar görünür), müxtəlif növ çıxışlarda (tamaşaçıların suallarına cavab, çıxış üstündə qurulmuş film-oçerk, jurnal tipli proqramlarda aparıcı mətni, müxtəlif mövzulara dair icmallar və s.) istifadə olunur. «Kadrdə çıxış insanın televiziya vasitəsi ilə kütləvi auditoriyaya müraciətidir, bu zaman həmin adamın özü əsas (bəzən yeganə) göstərmə obyektidir. Çıxış kinokadrlarla, fotoqrafiyalarla, yaxud başqa təsviri materiallarla müşayiət oluna bilər; çıxış studiyadan kənardadırsa, kamera ətraf şəraiti də göstərə bilər, amma bütün bu hallarda verilişin məzmunu insanın monoloqundan ibarət olur»⁴⁵.

Görüntünün, musiqinin və səs effektlərinin həlləedici olduğu 2-ci hal üçün semantik, sosial, estetik, dərkətdirici, ekspressiv-üslubi (görüntüdən gələn) və emosional, estetik, ekspressiv-üslubi (səs effektlərindən gələn) informasiya növləri səciyyəvidir. Bu səviyyədən verilişlərarası fasilələrdə, təbiət

⁴⁴Nominativ - əşya və hadisələrin yalnız adını bildirən, ümumi cəhətlərini əks etdirən;

Kommunikativ - ünsiyyət yaradan; Ekspressiv - ifadəli, duyğulandırıcı, həyəcanlandırıcı.

⁴⁵Кузнецов Г.В. Методика телевизионной журналистики, Москва, 1979, с. 5.

təsvirlərində, bir sıra telefilmlərdə və başqa bu tip-
li verilişlərdə istifadə edilir. Bunlar elə verilişlərdir
ki, faktın ideya-bədii dəyəri yalnız görüntü və səs
effektləri ilə gerçəkləşdirilir, şərhə, sözə ehtiyac
duyulmur. Təsvir sırası tam, yetkin informasiya ve-
rə bilir. Mütəxəssislərin fikirincə, ətraf mühit barə-
dəki bilginin 90 faizini insan göz vasitəsilə alır.
«Göz qulağa nisbətən daha əhatəlidir. Eşidilən
aləm nə qədər rəngarəng olsa da, görünən aləm on-
dan min dəfə, milyon dəfə rəngarəngdir. Göz tə-
əssüratından güclü təəssürat yoxdur»⁴⁶.

3-cü hal sadalanan informasiya növlərinin
müəyyən nisbətdə sintezindən ibarətdir və ona gö-
rə də daha böyük, hərtərəfli təsir gücünə malikdir.
Burada göstərilən kadrların mənasını açmaq (onları
təkrar etmədən), məzmununu tamamlamaq, obyektin
gözlə görünməyən, lakin ictimai önəmi olan tə-
rəflərini əks etdirmək, statistik məlumatları bildir-
mək və təhlil etmək məqsədi güdülür.

Telejurnalist bu deyilənləri nəzərə alaraq sözü
verilişin xarakterinə görə seçməlidir. Burada ilk tə-
ləb mətbuata və radioya nisbətən televiziya
sözün sayının az, sanbalının yüksək olması,
görüntünü tamamlaması, kameranın nüfuz edə bil-
mədiyi daxili, «səhnəarxası» informasiyanı tamaşa-
çıya çatdırmasıdır. Həmin tələbi bilməyən televi-

⁴⁶Ромм М. Беседы о кинорежиссуре. Москва, 1975. С. 55.

ziya jurnalisti ona ayrılmış efir vaxtını doldurmaq üçün təkrarçılığa, sözcülüyə yol verir, lüzumsuz (görüntünü ehtiyac olmadan təkrarlayan), uzun-uzadı cümlələrlə tamaşaçını bezikdirir.

Ümumiyyətlə, media üslubu uzun cümlələri sevmir. Televiziyada isə buna qətiyyənlə yol vermək olmaz:

«Prezident Aparatı Xarici Əlaqələr Şöbəsinin müdiri Novruz Məmmədovun ANS-ə verdiyi məlumatla görə, dövlət başçısının ad günü münasibətilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan bütün tədbirlər, o cümlədən qonşu ölkələrin prezidentlərinin Bakıya gəlişi qüvvədə qalır».

32 sözdən ibarət bu cümləni tamaşaçıların dərhal anlayacağına ümid etmək çətindir.

Sözlə görüntünün bir-birini təkrarlamasına aid də istənilən (əslində istənilməyən) qədər misal göstərmək olar.

Telenitqin söz hissəsində yol verilən üslub xətlərindən biri yaxın mənalı sözlərin yerinə görə düzgün seçilməməsidir. Verilişin aparıcısı studiyaya zəng etmiş tamaşaçıya deyir: «**Buyurun, eşidirik Sizi**». Texnikanın nasazlığı üzündən tamaşaçıdan səs gəlmir. Aparıcı bir neçə dəfə təkrar edir: «**Eşidirik Sizi**». Sonra telefon bağlantısının alınmadığı bildirilir. Sual olunur: «Eşidirsinizsə, tamaşaçıya niyə cavab vermirsiniz»? Deməli, bu məqamda «**eşidirik**» yox, «**dinləyirik**» sözü yerinə düşür.

Yaxud başqa bir misal: «*Məbəd XVIII əsrdə uçuşmuş alban kilsəsinin bünövrəsi **üzərində** ucaldılıb*». Bünövrə üzərində heç nə ucaltmaq olmaz. Məbədi bünövrənin **üstündə** ucaltmaq olar. Bu iki söz arasındakı leksik fərq ondan ibərətdir ki, bir əşya başqa bir əşyanın üzərində olanda onlar bir-birilərinə toxunmur, dayaqlanmır («*Lampa stolun **üzərində** asılıb*»), üstündə olanda isə onların birbaşa təmas nöqtələri olur («*Lampanı stolun **üstünə** qoy!*»).

VII. DANIŞIQ TEXNİKASI⁴⁷

7.1. Danışiq aparatı

Audio- və audiovizual nitqin aydınlığına və ifadəliliyinə nail olmağın əsas şərtlərindən biri danışiq texnikasına yiyələnməkdir. Elektron informasiya vasitələrinin əməkdaşı olmağa hazırlaşan gənc jurnalistlər başqa biliklərlə yanaşı, müəyyən texniki vərdişlər də qazanmalıdırlar. Hər şeydən əvvəl, danışiq aparatının quruluşu və onu idarəetmə mexanizmləri barədə təsəvvür əldə etmək lazımdır.

Danışiq aparatı iki bölümdən - mərkəzi və periferik (*peripherea* yunanca *çevrə*, *kənar* deməkdir) hissələrdən ibarətdir. Mərkəzi hissəyə baş beyini və onurğa beyini daxildir.

Baş beyini danışığı yönəldən və tənzimləyən orqandır. Ağız-udlaq boşluğunun, səs tellərinin, danışiq prosesində iştirak edən əzələlərin hərəkətlərini baş beyinin müxtəlif şöbələri idarə edir.

Periferik hissə üç komponentdən ibarətdir:

- Səs yaradan aparat - qırtlaq və səs telləri;
- Səsi artikulyasiya edən (çıxaran) sistem - ağız, burun və udlaq boşluqları, yumşaq damaq, ağız (damaq qövsü ilə birlikdə), dişlər və alt çənə;

⁴⁷Bu bölmədə, əsasən, rusiyalı mütəxəssis S.K.Makarovanın yazısından istifadə olunmuşdur. Вах: Гаймакова Б.Д., Макарова С.К. и др. Мастерство эфирного выступления. Москва, 2004, с. 138-182.

- Tənəffüs (nəfəsalma) sistemi. Nəfəsalmanın əsas həyati funksiyası qanda qaz mübadiləsini təmin etməkdir.

Bütün bunlar danışıq səslərinin yaranmasında, nizamlanmasında, avazlanmasında mühüm rol oynayır.

7.1.1. Tənəffüs (nəfəsalma)

Düzgün nəfəsalma texniki cəhətdən düzgün danışıqın əsasını təşkil edir. Buna görə müğənnilər, aktyorlar və idmançılar kimi, ekran-efir jurnalistləri də tənəffüs aparatının quruluşunu bilməli, nəfəs orqanlarının sağlamlığı qeydinə qalmalı, onlara hər gün qulluq etməklə danışıq prosesinin normal gətməsinə çalışmalıdırlar.

Mikrofon və kamera qarşısında çıxış edərkən nəfəsi elə nizamlamaq lazımdır ki, həm danışıq rəvan olsun, həm də efirə xışıltı gətməsin.

İnsanın tənəffüs aparatı qırtlaq, nəfəs borusu, bronxlar (nəfəs borusunun ağciyəərə gedən şaxələri) və hava ilə qan arasında qaz mübadiləsinin baş verdiyi ağciyər toxumalarından ibarətdir. Ağciyərin öz əzələ sistemi yoxdur. O, yapışıq olduğu döş qəfəsi və diafraqma divarlarının hərəkətləri ilə idarə olunur.

«Ağız və burun boşluqları udlaq ilə birlikdə tənəffüs aparatının təbii qapılarını təşkil edir və **yuxarı tənəffüs yolları** adı ilə məlumdur...

Aldığımız hava burun boşluğundan, xoanalardan

(*burun boşluğunun arxa dəşikləri - N.Ə.*), ağız boşluğundan, əsnəkdən udlağa və buradan qırtlaq girəcəyi vasitəsilə qırtlağa və sonra nəfəs borusuna keçir. Nəfəs borusundan hava bronxlar vasitəsilə ağciyərlərdəki alveollara daxil olur. Beləliklə, qırtlaq, nəfəs borusu və bronxlar tənəffüs yolu vəzifəsini görür və **aşağı tənəffüs yolları** adı ilə məlumdur. Qırtlaq tənəffüs yolu vəzifəsindən əlavə, səs aparatı vəzifəsini də görür; nəfəs verilərkən burada olan səs telləri cəhizə gəlir və nəticədə səs meydana çıxır»⁴⁸.

Əsas səs əzələsi döş-qarın arakəsməsi, yəni diafraqmadır (yunanca *diaphragma* «aralıq», «arakəsmə» deməkdir). Nəfəs alarkən diafraqma sıxılır, sinə boşluğu vertikal (şaquli) istiqamətdə böyüyür; döş qəfəsinin əzələləri sıxılarkən fəqərələrin arasını, sinə boşluğunu və döş qəfəsinin həcmi böyüdür, ağciyər genişlənir. Nəticədə atmosfer havası ağciyəri doldurur - nəfəsalma baş verir.

Bundan sonra döş qəfəsindəki tənəffüs əzələlərinin və diafraqmanın gərginliyi, onunla birlikdə sinə boşluğunun həcmi azalır - nəfəsvermə gerçəkləşir. Hər nəfəsalma-nəfəsvermədən sonra qısamüddətli fasilə yaranır. Nəfəsalmadan və nəfəsvermədən ibarət olan tənəffüs silsiləsi yaşlı adamın sakit vəziyyətində dəqiqədə 16-18 dəfə təkrarlanır.

⁴⁸Balakişiyev K. İnsan normal anatomiyası. 3 cildə, II cild, Bakı, 1979, s. 116.

Yatarkər: bu rəqəm azalır, fiziki iş zamanı isə xeyli çoxalır. Tənəffüs proseslərini mərkəzi sinir sisteminin xüsusi şöbəsi tənzimləyir.

Tənəffüs prosesində, bir qayda olaraq, bütün nəfəs əzələləri iştirak edir. Lakin tənəffüsün daha çox hansı əzələlərin köməyi ilə baş verməsindən asılı olaraq o (tənəffüs), bir neçə tipə bölünür:

- **Körpücük tənəffüsü.** Bu zaman qarın divarları daxilə doğru yığılır, döş qəfəsi aşağı tərəfdən daralaraq yuxarı tərəfdən genişlənir, çiyinlər və körpücük sümükləri xeyli yuxarı qalxır.

- **Sinə tənəffüsü** qabırğa əzələlərinin sıxılması nəticəsində baş verir. Nəfəs alma gərginliklə müşayiət olunur, diafraqma tənəffüs prosesində, demək olar ki, iştirak etmir. Nəfəs alma zamanı çiyinlər çalxır.

- **Qarın, yaxud diafraqma tənəffüsü.** Aşağı qabırğalar azacıq hərəkətə gəlir, diafraqma xeyli sıxılır. İnsan tez və yüngüllüklə nəfəs alır.

- **Tənəffüsün qarışıq tipi (qabırğa-diafraqma tənəffüsü, yaxud tam tənəffüs).** Qabırğa əzələlərinin və diafraqmanın sıxılması nəticəsində baş verir. Nəfəs əzələlərinin hamısı tənəffüs prosesində fəal iştirak edir. Döş qəfəsi uzuruna, eninə, irəliyə və geriyyə doğru genişlənir.

- **Qarının aşağı hissəsi ilə tənəffüs.** Qarın divarlarının aşağı hissəsinin sıxılması sayəsində baş verir.

7.1.1.1. Fonasiya (danışıq) tənəffüsü

İnsanın tənəffüs sisteminin başlıca funksiyası ağciyərdə qaz mübadiləsini təmin etmək olsa da, danışıq səslərinin yaranmasında da birbaşa iştirak edir. Danışıq səslərini yaradan enerjinin başlıca mənbəyi tənəffüsdür.

İnsanın susduğu məqamdakı sakit (fizioloji) tənəffüslə onun söhbət etdiyi, yaxud mahnı oxuduğu zaman olan tənəffüs ritmləri arasında böyük fərq var. Sakit tənəffüs üçün tez-tez nəfəsalma, nəfəsvermə və pauza (fasilə) xarakterikdir... Nəfəsalma və nəfəsvermə müddəti kişilərdə bərabərdir. Qadınlarda isə nəfəsvermə nəfəsalmaya nisbətən bir qədər uzun olur.

Fonasiya tənəffüsü fizioloji tənəffüsdən öz sərbəstliyi, nəfəsalmanın qısa olması, nəfəsvermənin, əksinə, sözlərin deyilməsi ilə bağlı ləngirəsi ilə, nəfəsalma ilə nəfəsvermə arasında pauzanın olması ilə fərqlənir.

Normal nəfəs almaq, danışıqın rəvanlığına nail olmaq üçün müntəzəm olaraq məşq etmək, tənəffüs prosesini nəzarətdə saxlamaq lazımdır.

Məşq qaydaları: məşqləri yalnız ayacüstə etmək lazımdır. Əvvəlcə bədəninizin düzgün duruşuna fikir verin. Çiyinlər sallanır və azca arxaya doğru gərilir. Onurğa sütunu düz tutulur, qarının aşağı hissəsi azacıq dartılır, boyun əzələləri gərginləşdi-

rilmir.

Məşq zamanı nəfəsi burunla alıb, ağızla buraxın. Burunla nəfəs almağın üstünlüyü odur ki, hava isinir, təmizlənir və nəmləşir. Daim ağızla nəfəs almaq zərərdir: eşitmə qabiliyyətinin zəifləməsinə, qafaiçi təzyiqin yüksəlməsinə, yuxarı nəfəs yollarının xəstələnməsinə səbəb olur. Ağızla nəfəsalmanın səsin keyfiyyətinə də təsiri var: adam burununda danışır, səslərin melodikliyi, təmizliyi itir, sözlərin məntiqi düzümü pozulur.

Yadda saxlayın!

Səsin gücü, gözəlliyi, melodikliyi, eləcə də zəifliyi, tutqunluğu, qabalığı insanın necə nəfəs almasından asılıdır.

Tənəffüs məşqinə havanı ağciyərdən çıxarmaqla başlamaq lazımdır. Bunun üçün boş dayanıb davamlı «Pufff» eləməklə ağciyərin havasını boşaltmaq, qarının aşağı əzələlərini içəriyə və yuxarıya dartmaq tələb olunur. Bundan sonra həmin əzələlər boşaldılarkən avtomatik olaraq rəvan nəfəsalma baş verir (sanki siz havanı çəkmirsiniz, o özü içəriyə süzülür). Sonra nəfəsi ağızınızdan buraxın. Nəfəsvermədə iştirak edən, tənəffüs üçün dayaq rolunu oynayan əsas əzələ qarın sıxımıdır (press. Latınca: *pressare* - *sıxmaq*).

Tənəffüs təmrinlərini (tapşırıqlarını) yerinə yeti-

rərkən yalnız qarının aşağı hissəsinin əzələlərini boşaltmaq və gərginləşdirmək lazımdır.

Təcrübə göstərir ki, tənəffüs prosesinin bütün elementlərini öyrənib mənimsəyəndən sonra həmin prosesi inkişaf etdirmək və möhkəmlətmək gərəkdir. Öncə artikulyasiya aparatının necə işlədiyini anlayın, sonra təmrinlər kompleksini yerinə yetirməyə başlayın. Belə gimnastikanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, səsləri, hecaları, sözləri yaradarkən artikulyasiya aparatı danışıq prosesində işlədiyi kimi fəal və dəqiq işləsin. **Səsləri tələffüz etməyə yox, «yaratmağa» çalışın!**

Tənəffüs məşqinin ilk mərhələsi hər bir səsi (həm saiti, həm də samiti) nəfəsvermə zamanı artikulyasiya etməkdən ibarətdir. Sonra mürəkkəb səs və heca birləşmələri yaratmaq, tənəffüs və artikulyasiya aparatlarının yükünü tədricən artırmaq olar.

7.1.1.2. Artikulyasiya

Saitlər

Azərbaycan türkcəsində 9 sait səs var: **a, ı, o, u, e, ə, i, ö, ü**. Onlar yaranarkən danaşlıq kanalı açıq olur, danışıq orqanları elə vəziyyət alır ki, içəridən gələn havanın yolunu heç bir maneə kəsmir. Hava axını nisbətən zəif olur. Saitlər tələffüz edilərkən alt və üst dişlər bir-birinə toxunmur, dodaqlar gər-

ginləşmir.

Saitlər dilin vəziyyətinə görə ön sıra saitlərinə (incə saitlərə), orta sıra saitinə (bu da incə saitlərə aid edilir) və arxa sıra saitlərinə (qalın saitlərə) bölünür. Ön sıra saitləri **i, ü, ö** və **ə**; orta sıra saiti **e**, arxa sıra saitləri **a, ı, o, u**-dur. Dodaqların vəziyyətinə görə saitlər dodaqlı (ü, ö, u, o) və dodaqlanmayanlara (a, ı, e, ə, i) ayrılır.

Saitlərin və samitlərin təsnifatı, xüsusiyyətləri, tələffüzü ilə bağlı müxtəlif qaynaqlardan, daha mükəmməl şəkildə professor Ağamusa Axundovun «Azərbaycan dilinin fonetikas» adlı kitabından geniş məlumat ala bilərsiniz. Ona görə də bu məsələnin üzərində dayanmadan sait səslərin tələffüz məşqlərinə keçirik.

Saitlərlə artikulyasiya təmrinlərini ayaqüstə, hökmən nəfəsvermə vəziyyətində yerinə yetirmək lazımdır. Duruşunuza fikir verin. Bədəninizi gərginləşdirmədən dartımlı vəziyyətdə saxlayın, çiyinlərinizi boşaldıb azacıq arxaya doğru çəkin, belinizi və kürəyinizi düz saxlayın, qarınınızın aşağı hissəsini yüngülcə yuxarı dartın, əllərinizi və boyununuzu sərbəst, başınızı dik tutun. İlk fiziki təmrinlər məsləhət görülmür.

Nəfəsi burununuzdan alıb (sanki gül iyləyirsiniz) ağızınızdan buraxın (sanki üşümüş əllərinizi qızdırırsınız).

Təmrini havanı ağciyərlərdən çıxarmaqla baş-

layın. Bunun üçün bədəni boş saxlayıb «PUF» eləyin. Sonra bir neçə dəfə yüngül nəfəs alın («gül iyləyin»), nəfəsinizi buraxın («əlinizi qızdırın»). Nəfəsi buraxarkən hər dəfə səssiz surətdə bir saitin adını çəkin. Ağzınızı yumub həmin prosesə davam etdirin. Bir də, bir də. Saitlərin doqquzunu da ürəyinizdə deyib qurtarana qədər.

Nəfəsi buraxarkən hava axını döşəməyə paralel istiqamətdə olmalıdır.

Samitlər

Yolundakı maneələri aradan qaldırmaq üçün samit səslərin tələffüzünə saitlərə nisbətən daha güclü hava axını tələb olunur. Dilimizdəki samitlər dörd prinsipə görə təsnif edilir:

1) Yaranma yerinə görə: qoşadodaq samitləri (**p, b, m**); dodaq-diş samitləri (**f, v**); dilönü-dişarxası samitlər (**t, d, n, s, z, l**); dilönü-yuvaq samitləri (**ş, j, ç, c, r**); dilortası-sərt damaq samitləri (**k, g, y**); dilarxası-yumşaq damaq samitləri (**k', q, x, ğ**); udlaq samiti (**h**).

2) Yaranma üsuluna görə: kipləşən samitlər (**p, b, m, t, d, n, l, ç, c, r, k, g, ğ, n**), novlu (sürtünən) samitlər (**f, v, s, z, ş, j, y, x, c, h**);

3) Səs tellərinin iştirakına görə: kar (**p, f, ş, s, t, ç, k', x, h**); cingiltili (**b, m, v, d, n, l, z, j, c, r, g, y, q, n, ğ**).

4) Yumşaq damağın vəziyyətinə görə: ağız samitləri (*m* və *n*-dan başqa hamısı); burun samitləri (*m* və *n*).

Samitlərin təmiz və dəqiq tələffüzünə nail olmaq üçün bir neçə samiti, yaxud samitlərlə saitləri bir yerdə götürüb məşq etmək daha yaxşıdır.

Məşqləri hər kəs fərdi qaydada, yəni öz səs aparatındaki çatışmazlıqlara, normadan yayınmalara uyğun keçirməlidir. Ən çox zəif əzələləri möhkəmlədən təmrinlərə diqqət yetirin.

Samitlərin artikulyasiya təmrinləri

P - Ç; T - Ç; K - Ç; X - Ç; F - Ç; S - Ç; Ş - Ç;
Ç - Ç.

Bu birləşmələri əvvəl bir, sonra iki, sonra üç dəfə tələffüz edin (P - Ç, P - Ç, P - Ç; T - Ç, T - Ç, T - Ç və s.). Çalışın samitlər təmiz olsun, yəni onlardan sonra 1 saiti tələffüz edilməsin.

Hər saitə növbə ilə bir samit birləşdirib tələffüz edin: PA, RI, PO, PU, PE, PƏ, Pİ, PÖ, PÜ. Samiti ikiləşdirin: PPA... Üçləşdirin: PPPA. Başqa samitlərə keçin: BA, BBA, BBBA və s. Samitləri müxtəlifləşdirin: PTA, PTO... FTA, FTO... Saiti ortaya salın: NA-T, NO-T, NU-T və s.

Bundan sonra eyni samitlərin çoxluq təşkil etdiyi yanılmaclar pıçılıtlı ilə (səs tellərinə «toxunmadan») deyin:

Ay aşpaz Abas, mənə beş basma tas aş ver. Bu necə beş basma tas aşdır, mənə beş basma tas aş ver və s.

Səs. Hər bir saiti və samiti, hecanı aydın tələffüz etməyi öyrəndikdən sonra öz səsinizi və diksiyanızı cilalamalısınız.

İniltidən başlayın. Üz, boyun, çiyin əzələlərinizi boşaldın, ağızınızı yumun. Sakitcə M samitini elə inildəyin ki, səsiniz güclə eşidilsin. Təsəvvür edin ki, başınız, yaxud boğazınız ağrıdığı üçün iqqıldayırsınız.

Sonrakı təmrinlərdə səs get-gedə uzanır, sonra «səs dalğasına» çevrilir. Elə bilin ki, körpənin yuxuya getməsi üçün beşiyi yelləyib ağızıyumulu halda layla çalırırsınız. Səs fasiləsiz axır, dalğalanır, şəhə qalxır.

Ağızınızı yumub dilinişi üst dişlərinizə söykəyin, aşağıdakı hecaları deyə-deyə əlinizi boğazınızla sinənizin arasına qoyub daxildəki səs rezonatorunun titrəyişini izləyin:

CUN - ZUN; CIN - ZIN; CON - ZON (Növbə ilə bütün saitlərdən istifadə edin).

Diksiya. Latın sözüdür, ilkin mənası *tələffüzetmə*dir. Diksiya dedikdə sözlərin, hecaların və səslərin tələffüzünün aydınlıq dərəcəsi nəzərdə tutulur. «Fılankəsin yaxşı diksiyası var» o deməkdir ki, həmin adam sözləri, sintaqmları düzgün, aydın və təmiz tələffüz edir. Diksiya həm də səsin gücündən

və tembrindən istifadə etmək bacarığıdır. Dəqiq və aydın diksiya ekran-efir jurnalistinin başlıca atributlarından biridir.

Diksiya məşqlərində başlıca niyyət danışıqın səlisliyinə, saıtlərin və samıtlərin düzgün tələffüzünə, mövcud qüsurların (ağır, yaxud əksinə, tələsik danışıqın, sözün əvvəlinin və ya axırının aydın deyilməməsi və s.) aradan qaldırılmasıdır.

Diksiya üzrə məşqlərə ən sadə təmrinlərdən başlamaq, get-gedə tempi dəyişərək onları mürəkkəbləşdirmək məsləhətdir. Artikulyasiya aparatı fəal, lakin gərginləşmədən işləməlidir:

- Bir samit götürüb növbə ilə saıtlərlə birləşdirin: PA - PÜ, PO - PE, PU - PÜ, PI - Pİ və s.

- Y ilə bitən üçsəslı hecalər düzəldib tələffüz edin: PAY - PEY, POY - PEY, PUY - PÜY; LAY - LEY; FRO - PRE, PRU - PRÜ və s.

- İkihecalı birləşmələr: Nİ - A, Nİ - O, Nİ - U, Nİ - I və s.

- Üçhecalı birləşmələr: TADİTA - TADİTE, DATİDA - DATİDE, DATİDO - DATİDÖ və s.

- Çoxsamıtlı birləşmələr: FKSTA - FKSTƏ, FSTKA - FSTKE, TRTRAR - TRTƏR və s.

- Samit-saıt növbələşməsi ilə: RİRİRA - RİRİRE, RİRİRA - LİLİLE, JIJİJA - ZİZİZA, FAVAFAX - FAVAFEX və s.

Treninq yanıtmac oxumaqla tamamlanır. **Yanımlaclar** mürəkkəbləşdirilmiş diksiya təmrinləridir.

Yanıltmac deyərəkən vacib şərtlər bunlardır: sait və samitlərin səlis və yüngül tələffüzü, nəzəri cəlb etmədən hava udmaq, məntiq aydınlığı (söz yığınının tələffüz etmək yox, mətndə verilmiş fikirləri ifadə etmək), danışığın dinamikasına nail olmaq, orfoepiya qaydalarına hökmən əməl etmək və s.

Əvvəlcə yanıltmacı aram-aram deyın, sözləri yadda saxlamağa, rəənanı anlamağa çalışın. Danışığın aydınlığını itirmədən sürəti artırın, səsinizi yüksəltməyin, sözlərin sonunu və söz tərkibindəki səsləri «yeməyin», hecaların yerini dəyişməyin.

Sonra bir neçə yanıltmacdan bir mətn düzəldin və deyın. Yanıltmacları məzmununa, formasına, deyim tərzinin asan-çətinliyinə görə birləşdirmək olar.

Diksiya treninqi lüğəti

Pa Pak, PAL, pan, pas, pat, pay, pəz.

Pe Peç, Pelə, Pemza, pendir, pepsi, perron, peşkəş, petit.

Pə Pəl, pənlə, pər, pəs, pələ, pərən, pətək, pələng.

Pı Pıç-pıç, pık (pıqq), pırr.

Pi piç (biç), piy, Pikə (Bikə), piltə, pinti, pipik, pişik, pitik.

Po Poçt, pəni, port, post, pota, poza.

Pö Pöhrə, pört.

Ba Bab, baba, baca, baha, baxt, bay, bak, bal, ban, bar.

Tapşırıq: Lüğətin tərtibini ayrıca dəftərdə müstəqil davam etdirin.

Sadə yanılmaclar

Baba bap-balaca Babəki bağırdə-bağırdə bağırna basdı.

Cücələr cik-cik cikkildəyə-cikkildəyə cəmləşdilər.

Çəpgöz çəpişlər çiçəkli çöllərdə çobanın çığırtısından çaşdılar.

Davud dayı damın dalında donqar dananı dəmir dəyənəklə döydü.

Tapşırıq:

1. Göstərilən qaydada bütün samitlərə aid cümlələr düzəldib dəftərinizə yazın və ucadan oxuyun.

2. Mövcud yanılmacları yığıb dəftərinizə köçürün.

3. Eyni samitlərin çox işləndiyi şeir parçaları seçib yazın. Məsələn:

Çapay keçir hücumə,

Yel kimi cuma-cuma.

(Süleyman Rüstəm).

El yeridi, yalqız qaldın səhrada,

Çək əstərin, çal çatığın çataçat.

*Hərçayılar səni saldı irəğə,
Həsərət əlin yar əlinə çataçat.*

(Aşıq Ələscər)

Səs diapazonu (səsin həcmi, əhatə dairəsi) səsin ən aşağı və ən yuxarı hədləri arasındakı intervalla ölçülür. Onu inkişaf etdirmək üçün məşq zamanı əvvəl bir oktava artıb sonra bir oktava azalan müxtəlif heca birləşmələri tələffüz etmək lazımdır. Aşağıda göstərilən hecaları həm danışq (aram-aram), həm də mahnı intonasiyaları ilə (səsi tədri-cən artırmaqla) tələffüz edin: MA, MO, MU, ME, MI, Mİ; NA, NO, NU, NE, NI, Nİ; RA, RO, RU, RE, RI, Rİ; LA, LO, LU, LE, LI, Lİ; VA, VO, VU, VE, VI, Vİ və s.

Qeyd: bu təmrinləri musiqi mütəxəssisinin nəzə-rəti altında məşq etmək daha faydalıdır.

İndi isə audio- və audiovizual jurnalistikada isti-fadə olunan daha bir neçə ifadə vasitəsinə diqqət yetirək. Buraya *heca vurğusu, söz vurğusu, cümlə vurğusu, pauza, intonasiya, temp, mimika* və *jestlər* daxildir. Bunları ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Heca vurğusu sözdəki hecalardan birinin başqa-larına nisbətən daha güclü deyilməsidir. «Dildə vurğusuz söz yoxdur. Lakin cümlə daxilində bəzi əsas nitq hissələri, xüsusən şəxs əvəzlilikləri, habe-lə köməkçi nitq hissələri çox vaxt vurğusuz, ya da ki, ikinci dərəcəli vurğulu olur» (A.Axundov).

Müxtəlif dillərdə vurğunun yeri müxtəlifdir. Məsələn, Azərbaycan dilində vurğu çox zaman sözün son hecasına düşür. Söz şəkilçi qəbul edirsə, vurğu şəkilçinin üzərinə keçir. Lakin elə şəkilçilər də var ki, onlar vurğu qəbul etmir və vurğu öz əvvəlki yerində qalır. Buraya xəbərlilik şəkilçiləri (-*dır*, -*dir*, -*dur*, -*dür*), inkarlıq şəkilçiləri (-*ma*, -*mə*), feli bağlama şəkilçilərinin bəziləri (-*madan*, -*mədən*, -*kən*) daxildir.

Azərbaycan dilində vurğu geniş planda mənə-fərqləndirici səciyyə daşımasa da, bəzən vurğunun yerinin dəyişməsi sözün mənasının dəyişməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, *alma'* - *a'lma*, *gəli'n* - *gə'lin* və s.

Alınma sözlərin də bəzilərində vurğunun yerinin dəyişməsi sözün mənasının dəyişməsinə gətirib çıxarır: *o'rqa'n* (üzv) - *orqa'n* (musiqi aləti), *elektri'k* (cərəyan) - *ele'ktrik* (cərəyan mütəxəssisi) və s. Buna görə də alınma sözlərin tələffüzündə xüsusilə ehtiyatlı olmaq, onların orijinalda hansı vurğu ilə deyildiyini bilmək lazımdır.

Müşahidələr göstərir ki, ekran-efir jurnalistlərimiz ən çox bu sözlərin vurğusunu düz qoya bilmirlər: *monolo'q*, *dialo'q*, *katalo'q*, *Berli'n*, *Pari's*, *Home'r*, *iyu'n*, *iyu'l* və s. Yadda saxlayın: bu sözlərin hamısında vurğu son hecanın üstünə düşməlidir. *İyun* və *iyul* aylarının adlarında vurğunun yerinin dəyişməsi, yəni ikinci hecadan birinci hecaya keçir-

rilməsi onların son samitlərinin zəifləyərək aydın eşidilməməsinə səbəb olur və buna görə də onların tələffüzündən sonra altıncı ay, yaxud yeddinci ay deməklə dəqiqləşdirmə aparmaq lazım gəlir.

Söz vurğusu (məntiqi vurğu) dinləyicinin (tamaşaçının) diqqətini cümlədəki sözlərdən birinə yönəltmək, cümlədəki əsas mənanın həmin sözdə cəmləşdiyini nəzərə çarpdırmaq üçün işlədilir. Vizual nitqdən fərqli olaraq audio və audiovizual nitqdə bunu tələffüz vasitəsilə gerçəkləşdirmək daha asandır. Sadəcə, burada bir qədər diqqətli olmaq, cümlənin əsas məna yükünün hansı sözdə toplandığını müəyyənləşdirmək gərəkdir.

Cümlə vurğusu ən çox informasiya xarakterli materialların xəbər başlıqlarında və süjetlərin lid hissəsində (başlanğıcında) işlədilir.

Burada dinləyicilərin (tamaşaçıların) diqqəti cümlədəki sözlərin birinə deyil, bütövlükdə cümlənin ifadə etdiyi mənaya yönəldilir: «*Azərbaycan Respublikasının prezidenti ABŞ-yə getmişdir*», «*Yanacaq bahalaşmışdır*», «*Filankəsə 5 il həbs cəzası verilmişdir*» və s.

Pauza danışıq prosesinin müəyyən məqamlarında danışıqın müəyyən niyyətlərlə qısa müddətə kəsilməsidir. Bu niyyətlər aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

1. Müsahibə öz fikirini bildirməyə imkan vermək;

2. Bir fikirin şərhindən başqa fikirin şərhinə keçərkən;

3. Deyilmiş fikirə auditoriyanın (aparıcının) reaksiyasını öyrənmək üçün;

4. Dinləyicinin (tamaşaçının) diqqətini növbəti deyiləcək fikirə yönəltmək üçün;

5. Aparıcının deyilən fikirə laqeydliyini onun nəzərinə çarpdırmaq üçün;

6. Söhbətdəşə ciddi xəbərdarlıq anlatmaq üçün;

7. Söhbəti davam etdirmək həvəsində olmadığını bildirmək üçün və s.

Pauza sintaktik və qeyri-sintaktik, ayırıcı və birləşdirici növlərə bölünür. Sintaktik pauza cümlələr, söz birləşmələri, sintaqmlar arasındakı fasilədir. Qeyri-sintaktik pauza danışanın nəfəs alması, hava axımını düzgün bölüşdürməsi və s. üçün lazım olur.

Ayırıcı pauza da sintaktik pauzanın bir formasıdır, yəni cümlələr, söz birləşmələri, sintaqmlar arasında olan pauzadır. Birləşdirici pauza daha çox yazılı mətnlərin oxunması zamanı müşahidə olunur.

İntonasiya səs tonunun yerinə görə məqsədə uyğun şəkildə yüksəlməsi və alçalması, başqa sözlə, danışığın ritmini, tempini, intensivliyini, tembrini özündə birləşdirən ifadə vasitəsidir. İntonasiya cümlənin mənacə növlərinə uyğun gəlir, yəni nəqli, sual, əmr, nida cümlələri olduğu kimi, nəqli, sual, əmr, nida intonasiyaları da var. Deməli, intona-

siya həm də vizual nitqdəki durğu işarələrini əvəz edir. İntonasiya konkret radio və televiziya verilişinin hansı auditoriyaya ünvanlanmasından da asılıdır. Uşaqlar üçün verilişlərdə intonasiya bir cür, gənclər üçün verilişlərdə başqa cür, qadınlar üçün verilişlərdə başqa cür olur. Məsələn, hərbcilər üçün nəzərdə tutulmuş proqramların intonasiyasında qəhrəmanlıq, mübarizəyə çağırış, yenilməzlik ritmi duyulur.

† **Temp** sözlərin hansı sürətlə tələffüz olunduğunu göstərir. İnsan normal şəraitdə danışarkən bir dəqiqədə təxminən 125 söz işlədir. Lakin radio və televiziya verilişin xarakterindən asılı olaraq bu tezlik artıb-azala bilər. Məsələn, informasiya proqramlarında temp adi tərzdən yüksək, analitik verilişlərdə adi tərzə bərabər, bədii verilişlərdə adi tərzdən aşağı olur.

Jest şifahi və audiovizual nitqə xas olan elementdir. Belə ki, danışan adam fikri tam əhatə etmək üçün həmin anda müvafiq sözlər tapa bilməyəndə (dediyimiz kimi, fikir dilə nisbətən daha zəngindir və lazım olan sözü istənilən məqamda tapmaq həmişə mümkün olmur) fikirin ifadə olunmayan hissəsini əl-qol hərəkətləri ilə kompensasiya etməyə, yaxud sözlə ifadə olunmuş fikiri qüvvətləndirməyə çalışır. Fikrin jestlərlə ifadə olunmasını və ya onun qüvvətləndirilməsini öyrənən ayrıca bir elm sahəsi var ki, buna **pasimologiya**

deyilir.

Jestlər sadə, mürəkkəb, qarışıq; yönəldici, təsviredici; simvolik, emosional və ritmik ola bilər.

Mimika. Yunan sözüdür. Mənası «*təqlidedici*» deməkdir. Daxili hissləri ifadə etmək üçün üz əzələlərinin hərəkətindən ibarətdir. Televiziya ilə çıxış edən adam sifət cizgilərini dəyişməklə (yanaqların qızarması, dodaqların titrəməsi, qaşların çatılması, təbəssüm və s.) sözlərindəki mənanın təsir gücünü artırır. Aktyorlar, jurnalistlər məşq yolu ilə mimikani idarə etməyi bacarmalıdırlar ki, tamaşaçıları dedikləri sözlərin səmimiliyinə inandıra bilsinlər. Mimika söylənən fikirlə üst-üstə düşməyəndə tamaşaçıların gözündə çıxış edən şəxsin yalançılıq obrazı formalaşa bilər.

VIII. ORFOEPIYA

Vizual nitqdə əsas problem sözlərin orfoqrayiya qaydalarına uyğun olaraq düzgün yazılışıdırsa, audio- və audiovizual nitqdə vacib məsələlərdən biri sözlərin, söz birləşmələrinin, sintaqmların, gümlələrin düzgün tələffüzüdür.

Audio və audiovizual nitqi onun başqa növlərdən fərqləndirən cəhətlərdən biri budur ki, o özündə həm yazılı, həm də şifahi nitqin əlamətlərini əks etdirir. Radioda, televiziya da çıxış edən hər bir kəs fikirini şifahi formada çatdırmağa çalışsa da, o, əvvəlcədən hazırlanmış müəyyən yazılı mətnlə (ssenari ilə, çıxış mətni ilə, müəyyən tezislərlə və s.) bağlı olur. Məşhur rus dilçisi, professor Aleksandr Matveyeviç Peşkovski (1878-1933) hələ ötən əsrin 20-ci illərində, televiziyanın olmadığı bir vaxtda ədəbi dildən danışarkən yazırdı:

«Ədəbi dildə danışmaq, yəni eyni zamanda həm yazılı nitqin qanunlarına tam əməl etmək, həm də şifahi nitqin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq və dinləyicinin psixikasını oxucunun psixikasından fərqləndirməyi bacarmaq o qədər də asan deyil. Bu, ədəbi nitqin xüsusi - ayrıca bir növüdür. Elə bir növü ki, mən onu yazılı nitqin şifahi ifadəsi adlandırırdım»⁴⁹.

A.M.Peşkovskinin bu fikirini tamamilə audio və

⁴⁹Пешковский А.М. Избр.труды, М., 1959, с.165

audiovizual nitqə aid etmək olar.

Təəssüflər olsun ki, mikrofon və kamera qarşısında çıxış edən şəxslər, o sıradan jurnalistlər çox zaman bu xüsusiyyəti unudur, sözləri yazıldığı kimi tələffüz etməyə çalışırlar. Bu ondan irəli gəlir ki, nitq mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsi olan düzgün tələffüz qaydaları bizim orta və ali təhsil müəssisələrində pis, bəzən isə əksinə təbliğ olunur.

Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qoluna aid normaların müəyyənləşdirilməsi və qaydaya salınması sahəsində xeyli iş görülsə də, düzgün tələffüz qaydaları sahəsində boşluq çoxdur.

Bəzilərinə elə gəlir ki, kitab cümlələri ilə danışmaq, sözü yazıldığı kimi tələffüz etmək yüksək savadlılıq əlamətidir. Əslində isə belə deyil. Yazının öz qaydaları olduğu kimi, danışığın da öz qaydaları var və onlara əməl etmək hamının borcudur.

Düzgün danışığ qaydalarını öyrənən dilçilik sahəsinə **orfoepiya** deyilir. **Orfos** yunanca *sadə, düzgün, epos danışığ* deməkdir.

Professor Ə.Dəmirçizadə orfoepiyaya belə tərif verib:

«Orfoepiya ədəbi dilin şifahi qolunu ümumi normalar əsasında formalaşdıran, yəni fonetik cəhətdən ümumiləşdirici normaları təzahür etdirən tələffüz qayda-qanunlarının sistemli məcmusudur».

Yazılı ədəbi dilin üslubları olduğu kimi, şifahi

ədəbi dilin də üslubları var. Bunlar danışığın hansı şərəitdə getməsindən, hansı tərzdə və məzmununda olmasından asılıdır. Mövcud ədəbiyyatda şifahi nitqin 2 əsas üslubundan bəhs olunur: **akademik üslub** və **sərbəst üslub**.

Akademik üslubdan ən çox elmi məclislərdə, orta və ali məktəb dərslərində istifadə olunur. Bu üslubun özəlliyi burasındadır ki, sözlərin fonetik qabığı təşkil edən səslər məxrəclərinə görə çox aydın, bəzi hecalar isə ayrılıqda, xüsusi intonasiya ilə tələffüz olunur.

Bu üslubda məntiqi vurğu xüsusi rol oynayır, yəni sözlər, terminlər, ifadələr dinləyiciyə son dərəcə aydın şəkildə çatdırılır, onların mənası açıqlanır.

Sərbəst üslubdan adi danışıklarda, ailə-məişət söhbətlərində, adi hadisələr barədə məlumat verərkən istifadə olunur.

Radio və televiziya bu üslublara qovuşuğu daha geniş yer tutur, yəni verilişin xarakterindən asılı olaraq ya akademik üslub, ya da sərbəst üslub üstünlük təşkil edir, yaxud hər ikisi bərabər səviyədə işlədilir. Həm akademik, həm sərbəst, həm də qarışıq üslubda orfoepiya qaydalarına əməl etmək vacibdir.

Konkret olaraq radio və televiziya jurnalistlərinin çıxışlarından danışarkən demək lazımdır: audio- və audiovizual mətn yazılı fikirin şifahi ifadəsi olduğu kimi, ekran-efir jurnalistinin çıxışı da aka-

demik üslubla sərbəst üslubun müəyyən nisbətdə (çıxışın mövzusunun asılı olaraq) sintezindən yararlanmış audio - və audiovizual üslubdur.

Orfoepik qaydalara əməl olunması çıxışa təbiilik gətirir, onun inandırıcılığını, emosional təsir gücünü artırır, dinləyicini, tamaşaçını yormur, əsəbiləşdirmir.

Orfoepiya qaydaları 3 şəraitdə nəzərdən keçirilir:

1. Lüğəvi şərait;
2. Qrafik şərait;
3. Qrammatik şərait.

Bunlara qısaca nəzər salaq.

Lüğəvi şərait dedikdə sözün başlanğıc formasında, yəni lüğətdə necə yazılıbsa, cümlədə başqa sözlərlə əlaqəyə girmədən onun tərkibindəki səslərin tələffüz qaydaları nəzərdə tutulur. Bu bərdə müvafiq ədəbiyyatda yetərincə məlumat olduğunu nəzərə alaraq biz yalnız onlardan bir neçəsini göstərməklə kifayətlənəcəyik:

1. *q* səsi ilə bitən sözlərdə *q* ya *x*, ya da *k'* (kurs) kimi tələffüz olunur: ota**q** - ota**x**, qula**q** - qula**x**; e**şq** - e**şk**, şəfə**q** - şəfə**k** və s. *Q-x* əvəzlənməsi xalis Azərbaycan sözlərində, *q-k* əvəzlənməsi isə daha çox alınma sözlərdə müşahidə olunur (*üfük*, *filolok* və s.).

2. Rus və Avropa mənşəli sözlərdə vurğusuz o saiti vurğulu hecadan əvvəl a kimi tələffüz olunur:

kosmonavt - kəsmanavt, samovar - samqvar və s.

3. Xarici mənşəli sözlərdə bir qalın, bir incə (ya-xud əksinə) sait yanaşı gəldikdə tələffüz zamanı onların arasına y bitişdirici samiti əlavə olunur: *na-il - na+y+il, poema - po+y+ema; Siam (əkizləri) - Si+y+am (əkizləri), diametr - di+y+ametir, eqoist - eqa+y+ist* və s.

4. Söz başında iki kar samit yanaşı gəldikdə həmin sözün əvvəlinə ahəng qanununa uyğun olaraq sait artırılır: *şkaf - ı+şkaf, ştat - ı+ştat*; bu samitlərdən biri və ya hər ikisi cingiltili olarsa, sait əvvələ yox, samitlərin arasına artırılır: *klub - k+u+lub, traktor - t+ı+raktur, flora - f+ı+lora* və s.

5. Söz ortasında yanaşı gələn üç samitdən ikincisi ilə üçüncüsünün arasına bir sait əlavə olunur: *zülmkar - zül+ü+mkar, qəsbkar - qəsb+i+kar* və s.

6. Rus dilində tərkibində **ц** (**Ts**) olan ümumi isimlər azərbaycanca *s* ilə (*vitse* sözü istisnadır), xüsusi isimlərdə isə sözün əvvəlində *s*, ortasında və sonunda *ts* ilə yazılır və deyilir: *doğent, lişey, Sjal-kovski, Kuznetsov, Muromets*.

7. Rus dilində tərkibində **щ** olan alınma sözlərin əvvəlində və axırında bir *ş*, sözün ortasında isə iki *ş* yazılır və deyilir: *Şedrin, borş, meşşan*.

8. Rus dili vasitəsilə dilimizə keçmiş və ruscada **ь** (**мягкий знак**) işarəsi ilə müşayiət edilən, yumşaq tələffüz olunan samitlər sözün ortasında yumşaq, sonunda isə sərt deyilir: *pal(ь)to, rol*.

Qrafik şərait audio və audiovizual nitqdə işlədilən qısaltmaların, ixtisarla yazılan sözlərin, elmi dildə desək, abreviaturların tələffüzü ilə bağlıdır.

Bir neçə misal:

İkisaitli abreviaturlarda:

1. Səslərin hər ikisi sait olarsa, o, yazıldığı kimi oxunur:

EA - Elmlər Akademiyası, **AI** - Avropa İttifaqı və s.

2. Səslərdən biri sait, biri samit (yaxud əksinə), hər ikisi samit olarsa, abreviatur hərflərin adı ilə oxunur: **AR** (Azərbaycan Respublikası) - **A-eR**, **AŞ** (Avropa Şurası) - **A-Şe**; **BA** (Banklar Assosiasiyası) - **Be-A**; **KM** (Kiçik müəssisə) - **Ke-eM** və s. Birləşmə iki hissədən ibarət olarsa, yazıldığı kimi oxunur: **AŞ PA** (Avropa Şurasının Parlament Assambleyası) - **AŞPA**.

Üçsəslə abreviaturlarda:

1. Sait iki samitin arasında gələrsə, abreviatur yazıldığı kimi oxunur: **BAB** (Bütöv Azərbaycan Birliyi) - **Bab**, **KİV** (Kütləvi informasiya vasitələri) - **Kiv**;

2. Əvvəl iki sait, sonra bir samit gələrsə, yaxud hər 3 səs sait olarsa, abreviatur yazıldığı kimi oxunur: **İİD** (İctimai İnformasiya Departamenti) - **İ:d**, **UAK** (Ukrayna Azərbaycanlıları Konqresi) - **Uak**, **AEA** (Azərbaycan Esperanto Assosiasiyası) - **Aea**;

3. Hər 3 səs samit, yaxud birinci səs sait, qalan ikisi samit olarsa, abreviatur hərflərin adı ilə tələffüz olunur: **BMT** (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı) - **Be:m-Te**, **ABR** (Azərbaycan Beynəlxalq Radiosu) - **Ab:e:r**, **AFR** (Almaniya Federativ Respublikası) - **Afe:r** və s.

Bu qaydaya əsasən, **ABŞ** (Amerika Birləşmiş Ştatları) **A-Be-Şe** kimi deyilməlidir, lakin nədənsə bunu hamı səhvən **Abış** kimi tələffüz edir.

Dörsəsli qısaltmalarda:

1. Hamısı samit, yaxud sait olduqda hərflərin adı ilə oxunur: **GTMS** (Gənclər Təşkilatının Milli Şurası) - **Gete:mse**, **AİAA** (Avropa İnformasiya Agentlikləri Alyansı) - **Aiaa**;

2. Samit saitlərin ortasında olanda yazıldığı kimi oxunur: **AMEA** (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası) - **Amea**.

3. Beş və daha çox hərfdən ibarət abreviaturalar, adətən, sözlərin açılışı formasında oxunur: **HVAAMK** - Helsinki Vətəndaş Assambleyası Azərbaycan Milli Komitəsi.

4. Yuxarıdakı bəndlərdə verilmiş, lakin mənası geniş dinləyici və tamaşaçı kütləsi üçün anlaşılmaz olan, qısaltma formasında başqa mənə verən, pis səslənən, eləcə də ölkə, nazirlik və s. adı bildirən abreviaturalar da eyni qaydada açılır: **AİAA** (mənası anlaşılmaz) - Avropa İnformasiya Agentlikləri Alyansı, **DİN** («*Din*» sözü ilə qarışıq düşür və nazirlik

adıdır) - Daxili İşlər Nazirliyi, **İA** (pis səslənir) - informasiya agentliyi, **BƏƏ** (pis səslənir və ölkə adıdır) - Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və s.

Oeyd: Abreviaturlar yazılarkən onlara artırılan şəkilçilər yazılısın deyil, tələffüzün ahənginə uyğunlaşdırılır: AŞ-yə, BMT-yə və s.

Qrammatik şərait özü də iki yerə bölünür: morfoloji şərait, sintaktik şərait.

Morfoloji şəraitdə tələffüz söz kökünə şəkilçi artırılarkən baş verən dəyişiklikləri əks etdirir. Bunlardan bir neçəsinə baxaq:

1. Saitlə bitən sözlərə saitle başlanan şəkilçi artırdıqda bitişdirici *y*-dan əvvəlki *a* saiti *ı* saitinə, *ə* saiti *i* saitinə çevrilir: *ana+ya* = *anıya*, *nənə+yə* = *nəniyə*. Bu cür sözlərdə əvvəlki sait dodaqlanandırsa, *y*-dan əvvəlki sait də dodaqlanana çevrilir: *doğra+yır* = *doğruyur*, *ula+yır* = *uluyur*, *söylə+yir* = *söylüyür*, *ütü+lə+yır* = *ütülüyür*.

2. *ş*, *ç*, *c* samitləri ilə bitən isimlərə *l* samiti ilə başlanan şəkilçi artırdıqda *l* samiti *d* samiti kimi tələffüz olunur: *baş+la+yır* = *başdıyır*, *daşlar* = *daşdar* və s.

3. Xəbərlik şəkilçilərinin sonundakı *r* samiti tələffüz edilmir: *adamdır* = *adamdı*, *düzdür* = *düzdü* və s.

4. *r* və *n* ilə bitən sözlərə *l* ilə başlanan şəkilçi artırdıqda *l* *r*-ya və *n*-ya çevrilir: *dəftər+lər* = *dəfdər+rər*; *heyvan+lar* = *heyvan+nar* və s.

5. *-la, -lə* qoşması samitlə bitən sözlərə artırıldıqda *-nan, -nən* kimi tələffüz olunur: *adam+la = adamnan. m* və *n* ilə bitən sözlərə çıxışlıq hal şəkilçiləri artırıdığında da eyni hal müşahidə olunur: *badam+dan = badamnan, Həsəndən = Həsənnən*. Fərq burasındadır ki, birinci halda vurğu sözün kökündə qalır, ikinci halda isə şəkilçinin üstünə keçir: *badamnan* (badamla), *badamnan* (badamdan).

“*İlə*” qoşması və bağlayıcısı saitlə bitən sözlərlə birgə tələffüz edilərkən sözün kökü ilə *-nan, -nən* arasına *y* bitişdirici samiti artırılır və 1-ci bənddəki hadisə burada da müşahidə olunur: *ana ilə - anıynan, əmi ilə - əmiynən, tülkü ilə - tülküynən* və s.

6. Qoşa samitlə yazılan sözlərin çoxu bir samitlə deyilir: *ədəbiyat, xasiyyət, vəziyyət, qramatika, ləzət* və s.

7. Yalnız bir formada yazılan *ki* bağlayıcısı və ədatı özündən əvvəlki sözün tələbi ilə ahəng qanununa tabe olaraq 4 cür tələffüz olunur: *baxır ki, bilir ki, qorxur ku, görür kü*.

Sintaktik şəraitdə tələffüz söz birləşmələrində və cümlə daxilində səslərin dəyişməsi ilə bağlıdır. Məsələn, *q* və *k* ilə bitən sözlərdə bu saitlər tək-cə şəkilçilərin deyil, həm də özündən sonra gələn, saitlə başlanan və sintaqm olaraq onunla birgə deyilən sözün təsiri ilə *ğ*-ya və *y*-ya çevrilir: *uşağ ağlamağa başladı; küləy əsəndə yarpaxların xışiltısı*

hər tərəfi bürüyürdü.

Mətn daxilindəki sözlərin tələffüz zamanı necə dəyişdiyini izləmək üçün kiçik bir parçanın yazılışına və deyilişinə diqqət yetirək:

YAZILIŞ	DEYİLİŞ
<p>Zəhərli ilan canlılar üçün qorxuludur. Bəzi heyvanlar ilanla mübarizəyə girişirlər. Kirpi ilanın ən qorxulu rəqibidir. Kirpi ilanla döyüşən zaman onu öz tikanları ilə sancır. İlan atılıb-düşür, yorulur. Kirpi yorulmuş ilanın boyunundan dişləyir, onu sıxıb öldürür.</p>	<p>Zəhərri ilan cannılar üçün qorxuludu. Bəzi heyvanar ilannan mübariziyə girişillər. Kirpi ilanın ən qorxulu rəqibidi. Kirpi ilannan döyüşən zaman onu öz tikannarinnan sancır. İlan atılıp-düşür, yorulur. Kirpi yorulmuş ilanın boynunnan dişdiyir, onu sıxiv öldürür.</p>

SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR

Suallara cavab verərkən, tapşırıqları yerinə yetirərkən kitab müəllifinin fikirlərinə aludə olmadan qoyulan məsələlərə şəxsi münasibətinizi bildirməyə və onu əsaslandırmağa çalışın.

(DİQQƏT! İmtahan biletləri bu suallar və tapşırıqlar əsasında tərtib olunur).

1. *"Jurnalist", "nitq", "mədəniyyət" sözlərinin etimoloji və sosial anlamlarını izah edin.*

2. *Nitqin düsturunu və tərifini deyin, onun yaranma prosesini öz əlavələrinizlə izah etməyə təşəbbüs göstərin.*

3. *VN, AN, AVN adi nitqdən və bir-birilərinə nə ilə fərqlənir?*

4. *Jurnalistikada "kontrapunkt" dedikdə nə nəzərdə tutulur?*

5. *"Jurnalistin nitq mədəniyyəti" anlayışını necə başa düşürsünüz?*

6. *Jurnalist nitqinin dəqiqliyi hansı tərkib hissələrindən ibarətdir?*

7. *Jurnalistin nitq mədəniyyətinin birinci şərti hansıdır və burada neçə hal mümkündür. Həmin halları izah edin.*

8. *Nitq mədəniyyətinin məntiqi əsaslarına nələr daxildir?*

9. *Məntiqi səhvlərin düzəldilməsi mərhələlərini yada salın.*

10. *Jurnalist yazısına verilən başlıca tələblər hansılardır və onlara necə nail olmaq mümkündür?*

11. *Vizual nitqdə məntiqi vurğunun ifadə vasitələrini göstərin, bununla bağlı daha səmərəli təklif verməyə çalışın.*

12. *Söz sırasının pozulması mənaya necə təsir göstərir?*

13. *"Diskriminasiya", yaxud ümumi ilə xüsusi-nin qarışdırılması haqqında danışın.*

14. *"Başlamaq" və "başlanmaq" fellərini müqayisə edin və hansı məqamda onlardan hansını işlətmək lazım olduğunu özünüçün dəqiq-ləşdirin.*

15. *Jurnalist mətnlərində feli sifətin zamanla-rının düzgün işlədilməməsinə dair misallar seçin.*

16. *Dilimizdəki lingvistik-publisistik yanlışlıq-ların böyük bir qisminin rus dilinin təsiri ilə ya-randını əsaslandırın.*

17. *Azərbaycan türkcəsində səhv yazılan Avro-pa şəxs və yer adlarına aid kitabda olmayan misal-lar tapın.*

18. *"-ov", "-yev", "-zadə" soyad sonluqlarına münasibətinizi bildirin.*

19. *"Pleonazmlar" nədir və onları aradan qal-dırmaq üçün nə etmək lazımdır?*

20. *Yeni söz "yaratmaq" jurnalistə hansı halda lazım olur?*

21. *Söz yaradıcılığının qaynaqlarını göstər.*
22. *Oxuduunuz klassik əsərlərdən indi işlədilməsinə ehtiyac olan sözlər seçin.*
23. *"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarındakı ləziz sözlərin lüğətini düzəldin.*
24. *Yaşadığınız ərazidəki dialekt sözlərindən hansıları ədəbi dilə gətirməyə ehtiyac var?*
25. *Başqa dillərdən söz alarkən hansı cəhətlər nəzərə alınmalıdır?*
26. *Morfoloji yolla sözlər yaradın.*
27. *Xəbərlilik şəkilçisinin (-dır) sonundakı "r" səmimi yazılmayanda sözün mənası necə dəyişir?*
28. *"Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları" ilə orfoqrafiya lüğəti arasında burada göstərilməyən uyunsuzluqlar tapın.*
29. *Səsdüşümünün yazıda əksini tapmasına necə baxırsınız?*
30. *"Bu gün" tipli birləşmələr hansı halda ayrı, hansı halda bitişik yazılsa yaxşıdır?*
31. *Apostrof haqqındakı mövqelərin hansına tərəfdarsınız?*
32. *Bəzi hallarda söz kökünü şəkilçidən ayırmaq üçün apostrof işarəsindən istifadə olunmasını məqsəddəuyun hesab edirsinizmi?*
33. *Audtonitqin xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?*
34. *Audiovizual nitqin xüsusiyyətləri.*
35. *Audionitqlə adi (loru) danışığın fərqləri.*

36. *Audionitq və audiovizual nitqlər dialoqdur, yoxsa monoloq?*

37. *Audionitqlə vizual nitqin oxşar və fərqli cəhətləri.*

38. *Audionitqdə söz seçiminin xüsusiyyətləri.*

39. *Audiovizual nitqdə söz-görüntü kontrast punktu.*

40. *Danışiq texnikası nədir?*

41. *Tənəffüs və onun növləri.*

42. *Saitlərin artikulyasiyası.*

43. *Samitlərin artikulyasiyası.*

44. *Vurğu və onun növləri.*

45. *Pauza və onun növləri.*

46. *İntonasiya haqqında məlumat verin.*

47. *Səs tempi nədir?*

48. *Jestlər haqqında danışın. Jestləri öyrənən elm sahəsi hansıdır?*

49. *Mimikanın əhəmiyyəti nədən ibarətdir?*

50. *Orfoepiya haqqında ümumi məlumat verin.*

51. *Tələffüz şəraitləri hansılardır?*

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova B. Sözalma hadisəsinin əsasları. - B.: 1995.
2. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. - B.: 1984.
3. Axundov A. Dil mədəniyyəti. - B.: 1992.
4. Axundov A. Ümumi dilçilik. - B.: 1988.
5. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. - B.: 2004.
6. Багиров Э.Г. Очерки теории телевидения. - М.: 1978.
7. Bəşirova A. Azərbaycan dilində vurğu. - B.: 1992.
8. Bitişik, yoxsa ayrı? - B.: 1987.
9. Cəfərov V. Diplomatik etiket və ünsiyyət. - B.: 2003.
10. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. - B.: 1969.
11. Əhmədli N. Jurnalistin vizual nitq mədəniyyəti. - B.: 2002.
12. Əhmədov B. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. - B.: 1974.
13. Əsgərov M. Natiqlik sənətinin əsasları. - B.: 1975.
14. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. - B.: 1999.
15. Гаймакова Б.Д., Макарова С.К., Новико-

ва В.И., Оссовская М.П. Мастерство эфирного выступления. - М.: 2004.

16. Qurbanov A.M. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. - B.: 1968.

17. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. - B.: 1985.

18. Məhərrəmov Q. Audiovizual nitq. - B.: 2000.

19. Məhərrəmov Q. Radiodramaturgiya dili. - B.: 1990.

20. Məhərrəmov Q. Televiziya nitqi və ədəbi tələffüz. - B.: 1999.

21. Məmmədov İ. Ekran, efir və dilimiz. - B.: 1989.

22. Mirzəyev Osman. Adlarımız. - B.: 1986.

23. Мучник Б.С. Человек и текст. - М.: 1985.

24. Müasir Azərbaycan dili, cild I. - B.: 1978.

25. Müasir Azərbaycan dili, cild III. - B.: 1981.

26. Nitq mədəniyyəti məsələləri. - B.: 1969.

27. Nitq mədəniyyəti məsələləri. - B.: 1988.

28. Rəsulov Ə.A., Rüstəmov R.Ə. Türk dili. - B.: 1991.

29. Русско-азербайджанский словарь в 3-х тт., т.I. - B.: 1991.

30. Русско-азербайджанский словарь в 3-х тт., т.II. - B.: 1991.

31. Русско-азербайджанский словарь в 3-х тт,

т. III. - Б.: 1991.

32. Rüstəmov Tofiq. Ədəbi redaktə nəzəriyyəsi və təcrübəsi. - B.: 1985.

33. Светлана С.В. Телевизионная речь. - М.: 1976.

34. Свинцов В.И. Логические основы редактирования текста. - М.: 1972.

35. Şirəliyev M. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. - B.: 1970.

36. Yedigər Fəxrəddin. Dilimiz, qeyrətimiz, qayğılarımız. - B.: 1997.

37. Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları. - B.: 1998.

38. Зарва М.В. Слово в эфире. - М.: 1971.

İÇLİK

«Jurnalistin nitq mədəniyyəti» fənninin PROQRAMI	3
Ön söz	11
I. NİTQ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ ANLAYIŞLARINA JURNALİSTİKA PRİZMASINDAN BAXIŞ	15
1.1. Nitq necə yaranır?	15
1.2. Jurnalistikada fikirin ifadə formaları.....	19
1.3. Fikirin (faktların) və dilin (ifadə vasitələrinin) dəqiqliyi jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsası kimi ..	22
II. JURNALİSTİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN MƏNTİQİ ƏSASLARI	27
2.1. Məntiqi əsaslar nədir?	27
2.2. Məntiqlə bağlı səhvlərin düzəldilməsi	30
III. JURNALİSTİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN LİNQVİSTİK- PUBLİSİSTİK ƏSASLARI	49
3.1. Linqvistik-publisistik qüsurların mənbəyi.....	49
3.2. "Texniki universitet", "mədəni mallar", "siyasi elm" nə deməkdir?	57
3.3. Pleonazmlar və onların aradan qaldırılması.....	60

IV. JURNALİST VƏ SÖZ YARADICILIĞI.....69

4.1. Leksik üsulla söz yaradıcılığı	69
4.1.1. Klassik yazılı ədəbiyyatdan sözalma	69
4.1.2. Folklordan sözalma	71
4.1.3. Canlı danışıq dili	72
4.1.4. Dialekt və şivələrdən sözalma	74
4.1.5. Başqa dillərdən sözalma	75
4.2. Qrammatik üsulla söz yaradıcılığı	80

V. VİZUAL NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ORFOQRAFIYA85

5.1. Azərbaycan dili orfoqrafiya qaydalarının və orfoqrafiya lüğətlərinin tarixinə qısa baxış	86
5.2. Bir orfoqrafiya qaydasının mətbuatda pozulmasına dair	90
5.3. «Orfoqrafiya qaydaları» ilə «Orfoqrafiya lüğəti» arasında bəzi uyğunsuzluqlar haqqında	91
5.4. Səsdüşümü hərfdüşümünə çevirilməməlidir	94
5.5. Vizual nitq mədəniyyəti və apostrof	98
5.6. Bitişik, ayrı, yoxsa defislə?	101

VI. AUDIO- VƏ AUDIOVİZUAL NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSASLARI105

6.1. Audionitq mədəniyyətinin əsasları	106
6.1.1. Audionitq və adi (loru) danışıq.....	107
6.1.2. Audionitq və vizual nitq	110
6.1.3. Radioda söz seçimi	112
6.2. Audiovizual nitq mədəniyyətinin əsasları	116

VII. DANIŞIQ TEXNİKASI	123
7.1. Danışiq aparatı	123
7.1.1. Tənəffüs (nəfəsalma).....	124
7.1.1.1. Fonasiya (danışiq) tənəffüsü	127
7.1.1.2. Artikulyasiya	129
VIII. ORFOEPIYA	143
SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR	153
ƏDƏBİYYAT	157

Nəsir Əhmədli
JURNALİSTİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ
(Dərs vəsaiti)
Azərbaycan türkcəsində

Kompüter dizaynı:

Ramiz Hünmətov

Kompüter yığıcısı:

Ruhəngiz Rəhimova

Yığılmağa verilmişdir 24.06.2005. Çapa imzalanmışdır 24.09.2005. Kağız formatı 70x100_{1/32} Şərti çap vərəqi 10,0. Uçot çap vərəqi 5,6. Tiraj 1000.

Bakı-2005